

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНИХ НАУК І СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр

на тему:

**«ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ КОНФЛІКТНОСТІ
ОСОБИСТОТІ В ПІДЛІТКІВ»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
напряму підготовки 053 Психологія

Лук'янць Ірина Ігорівна

Науковий керівник: Гірник А.М.,
кандидат філософських наук, професор

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена з
оцінкою « _____ »

Секретар ДЕК _____
« ____ » _____ 2020 р.

Київ – 2020

ЗМІСТ

Стор.

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ КОНФЛІКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПІДЛІТКІВ	
1.1. Наукові підходи до проблеми вивчення поняття конфлікту та конфліктності.....	7
1.2. Конфліктність та її чинники. Психологічні детермінанти конфліктності особистості.	12
1.3 Дослідження психологічних детермінант конфліктності особистості	22
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	37
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ КОНФЛІКТНОСТІ ПІДЛІТКІВ	
2.1. Загальна характеристика методів і методик дослідження.....	39
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження	40
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	65
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТУ В ОСІБ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ.	
3.1. Методичні рекомендації щодо впровадження міні-тренінгу з розвитку навичок шкільного посередництва.....	69
3.2. План програми тренінгу з розвитку навичок шкільного посередництва.....	71

		3	
ВИСНОВКИ	ДО	РОЗДІЛУ	3
.....			75
ВИСНОВКИ.....			77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....			85
ДОДАТКИ.....			92

Вступ

Актуальність теми дослідження. В наш час можна спостерігати активну перебудову всіх сфер життя суспільства, що, безумовно, впливає на дослідження проблематики конфліктів. Вони є неминучими в будь-якій соціальній структурі і є необхідним елементом суспільного розвитку. Одним із найважливіших питань, яке потребує свого власного дослідження, є питання про фактори та причини становлення конфліктності в особистості. Особливо проявляється даний феномен в підлітковому віці, коли йде активне формування особистості.

Знання про фактори підліткової конфліктності необхідно для розуміння виникаючого протиріччя між потребами та можливостями їх задовольнити, що буде впливати на розвиток навичок адекватної самооцінки, для корекції власної поведінки при взаємодії із однолітками, батьками, вчителями.

Конфліктність серед підлітків з кожним роком зростає і носить гостро виражений характер, що веде до росту хуліганства, крадіжок, правопорушень, злочинів серед неповнолітніх. Будь-яка суперечність, що може обмежити права підростаючої особистості, відразу викликає з її боку реакцію протесту, емоційний зрив. Схильність до конфліктності ініціює конфлікт, який у навчально-виховному процесі є важливою соціально-психологічною проблемою. Правильне керування вчителем процесом вирішення конфлікту або його попередження сприяє підвищенню ефективності педагогічного спілкування з учнями. Передумовою цього, а також важливим чинником подолання негативних проявів конфлікту є розуміння вчителем особистості учня, що сприяє гармонійному розвитку особистості як вчителів, так і учнів.

Оскільки ми продовжуємо наше дослідження конфліктності, яке було проведено нами минулого року, то ми додаємо ще два можливі фактори, які впливають на формування поведінки в конфліктній ситуації, а саме «агресивність» та «тривожність». Тож саме актуальність та недостатність досліджень зумовили вибір теми.

Об'єкт дослідження – конфліктність підлітків.

Предмет дослідження – психологічні детермінанти конфліктності підлітків.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості взаємозв'язку переважаючого типу темпераменту, тривожності та агресивності із стилем поведінки у конфліктній ситуації

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи і визначити особливості впливу переважаючого типу темпераменту, агресивності та тривожності на стиль поведінки у конфліктній ситуації;
2. Емпірично дослідити зв'язок між темпераментом та стилем поведінки у конфліктній ситуації;
3. Дослідити зв'язок між темпераментом і стилем поведінки у конфліктній ситуації;
4. Дослідити зв'язок між агресивністю і стилем поведінки в конфліктній ситуації;
5. Дослідити зв'язок між тривожністю і стилем поведінки у конфліктній ситуації.

Гіпотези дослідження – 1) переважаючий тип темпераменту визначає стиль поведінки у конфліктній ситуації; 2) певні аспекти агресивності визначає стиль поведінки у конфліктній ситуації; 3) рівень тривожності визначає стиль поведінки у конфліктній ситуації.

Методи наукового дослідження – теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури; комплекс методів, який містить: опитування, спостереження, психодіагностичні методики; стандартизовані психологічні методики: особистісний опитувальник Г. Айзенка для визначення темпераменту, методика Басса-Даркі, особистісна шкала проявів тривоги Тейлора (адаптація Т. А. Немчінова), методика К. Томаса, адаптована Н. В. Грішиной «Стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях», методика Б. Цуканова.

База проведення дослідно-експериментальної роботи – НВК № 129 м. Києва, 9-А та 9-Б класи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є одним з перших комплексних досліджень, яка полягає в поглибленні знань щодо психологічних детермінант конфліктності підлітків. Крім цього, новизна обумовлюється сучасною постановкою проблеми, використанням вдосконалених ідей при її вирішенні.

Практичне значення отриманих результатів полягає в реальній можливості їх застосування в навчально-педагогічній діяльності. Одержані результати даного дослідження можуть використовуватись у науково-дослідній сфері – для подальшої розробки перспективних досліджень, що лежать в основі формування вибору нерациональних стратегій поведінки в конфлікті, допомогло б побудувати більш цілеспрямовані програми з профілактики порушень поведінки і вироблення продуктивних копінг-стратегій в підлітковому віці.

Структура та обсяг дипломної роботи – дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (63 найменувань), додатків (2).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ КОНФЛІКТНОСТІ ПІДЛІТКІВ

1.1. Наукові підходи до проблеми вивчення поняття конфлікту та конфліктності

На сьогоднішній день в психології не існує єдиної думки стосовно визначення поняття «конфлікт» та розуміння його сутності. В сучасній психології існує багато психологічних парадигм, в рамках яких було проведено дослідження конфлікту та його феноменологію:

- Психоаналіз (З. Фрейд, А. Адлер, К. Хорні, Е. Фромм);
- Екзистенціалізм (Л. Бінсвангер, Р. Ленг, В. Франкл);
- Соціотропний підхід (В. Макдугалл, С. Сігеле);
- Теорія групової динаміки (К. Левін);
- Соціометрія (Дж. Морено);
- Інтеракціонізм (Г. Блумер, М. Кун, Т. Шибутані);
- Етологічний підхід; (Дж. Мішіе);
- Діяльнісний підхід (І. О. Донцов) [20].

Виокремлено два основних підходи до визначення конфлікту. За першого підходу конфлікт визначається як зіткнення, протиборство як мінімум двох взаємовиключних сил, тенденцій, як радикальна форма загострення протиріч (А. М. Бандурка, Ф. М. Бородкін, С. П. Бочарова, Н. М. Коряк, А. В. Тимченко, В. Б. Шапар). За такого підходу конфлікти можливі і в неживій природі. Поняття конфлікт та протиріччя фактично стають рівними за обсягом [11, с. 143].

За другого підходу під конфліктом розуміють усіяке зіткнення протилежно спрямованих, несумісних потреб, мотивів, інтересів, думок, актів поведінки приблизно рівних, тобто здатних протидіяти одне одному (В. І. Андреев, А. Я. Анцупов, Н. В. Грішина, А. А. Малишев, Т. О. Полозова, А. І. Шипілов). Такий підхід передбачає, що суб'єктами конфліктної взаємодії можуть бути або окремі особистості, або групи людей [1].

Ми приєднуємося до думки, що конфлікт – це (від лат. Conflictus - зіткнення) зіткнення різноспрямованих цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів суб'єктів взаємодії, фіксованих ними в жорсткій формі. В основі будь-якого конфлікту лежить ситуація, що включає або суперечливі позиції сторін з якого-небудь приводу, або протилежні цілі чи засоби їх досягнення в даних обставинах, або розбіжність інтересів, бажань, потягів опонентів і т. д. [44].

Поняття конфлікту тісно пов'язано із поняттям конфліктності.

У сучасній літературі це поняття вживається у різних значеннях, використовується різними науками у різних контекстах, що спричинює загальну термінологічну невизначеність і ускладнює його теоретичне і емпіричне вивчення. Оскільки наше питання дослідження про психологічні детермінанти виникнення конфліктної поведінки займає важливе місце в дослідженні конфлікту, то для кращого розуміння конфлікту та оперування ним слід чітко визначити зміст поняття «конфліктність».

Конфліктність у психології прийнято тлумачити або як суто особистісну властивість, або як зовнішньо-внутрішнє утворення, характерне для процесу спілкування й взаємодії між людьми [26].

Конфліктність на рівні особистості розуміється як інтегративна її властивість, що є симптомокомплексом компонентів та виявляється у потребі пошуку конфліктних ситуацій [19].

Конфліктність у значенні властивості особистості є континуумом, обмеженим полюсами мінімального і максимального вираження. А. Я. Анцупов та А. І. Шипілов розкривають конфліктність як зовнішньо-внутрішнє утворення (у розширеному значенні), тобто як міру готовності особистості до розвитку і вирішення проблемних ситуацій соціальної взаємодії шляхом конфліктів, а також як відносну частоту участі людини у реальних конфліктах, порівняно з іншими людьми [1].

Представники ситуаційного підходу до конфліктів дають свою інтерпретацію природи виникнення конфліктів і визначення конфліктності. У. Клар конфліктною особистістю називає людину, яка є учасником конфліктних

взаємодій, тобто має підвищену схильність до сприйняття ситуацій як конфліктних або визначає її як схильну до конфліктного реагування на ті чи інші обставини. За К. Хорні, конфліктність може бути характеристикою «невротичної особистості», тобто людина невротично реагує на життєві ситуації, які у здорової людини не викликають конфлікту взагалі [16; с. 456].

Ми приєднуємося до визначення конфліктності, яке описано Г. В. Ложкіним та Н. І. Пов'якель, що конфліктність особистості — це риса вдачі та особистісна властивість, що припускає частоту ескалації й вступу особистості у конфлікт та визначається комплексною дією чинників: психологічних (темперамент, агресивність, ригідність, низька саморегуляція, актуальний емоційний стан, соціально-психологічні установки і цінності, компетентність у спілкуванні та ін.), соціальних (умови життя й діяльності, особливості середовища й соціального оточення, загальний рівень культури та ін.) [35].

Оскільки наша група досліджуваних – підлітки, варто звернути увагу на праці Л. І. Божович, де визначено ядром конфліктної поведінки, яка призводить до моральної деформації особистості, є не біологічні особливості, а недоліки сімейного та шкільного виховання, тобто психолого-педагогічна занедбаність та пасивність підлітка. Підліток очікує уваги і розуміння, але недовіра дорослого до нього породжує психологічний бар'єр, непорозуміння, конфліктність [7; с. 264].

Психологічні конфлікти відіграють істотну роль у формуванні нових рис характеру і в перебудові особистості, а їх вирішення являє собою гостру форму розвитку – відбувається зміна структури особистості підлітка та формування нових відносин. Конфлікт переводить його учасників на якісно новий рівень взаємодії, який супроводжується ціннісною переорієнтацією, усвідомленням та формуванням особистих і групових інтересів, зміною комунікативної структури, руйнуванням старих і створенням нових схем легітимізації [12; с. 479].

Вивчаючи явище конфлікту, виділяють не тільки його види, причини його виникнення, а також типологію конфліктних особистостей та поведінку у конфліктній ситуації.

Для опису поведінки у конфліктній ситуації вживається поняття «стратегії поведінки». Поняття “стилю”, “стратегії” поведінки в конфлікті визначені у роботах Р. Мертона, Л. В. Сохань, Д. Смелсера, Д. Г. Скотт як найтипівіші способи діяльності особистості в конфліктній ситуації на основі реалізації внутрішніх спонук. Таким чином, стратегія поведінки особи формується на основі типу особистості. Дослідження О. Я. Анцупова, М. Й. Боришевського, Н. В. Грішиної, Є. В. Єгорова, С. О. Єреніна, О. Л. Журавльова, В. М. Кушнірука, Г. В. Ложкіна, О. І. Шилова пов’язані саме з визначенням характеристик учасників конфліктної взаємодії та типології психологічних особливостей поведінки особистостей в конфлікті [5, с. 79].

Однією з найпопулярніших і широко використовуваних як в бізнесі, так і в переговорній сфері, є концепція Томаса - Кіллена, в якій виділяються п’ять основних стратегій людської поведінки в конфліктній ситуації [63].

У 1972 р. Кенет У. Томас і Ралф Х. Кілмен розробили тест оцінки стилю поведінки особи в конфліктній ситуації. Класифікація ґрунтується на аналізі дій особи за двома ознаками: наполегливості, з якою вона прагне до реалізації своїх інтересів, і ступеня її готовності врахувати інтереси іншої сторони [13].

К. Томас унаслідок своїх досліджень створив оригінальну програму дослідження та опису стилів конфліктної взаємодії людей у реальних умовах. Залежно від орієнтації особистості на досягнення своїх власних цілей чи на цілі партнера, К. Томас, Р. Кілмен, Дж. Мутон та Р. Блейк визначили п’ять стилів поведінки, можливих у конфліктній ситуації: конкуренція, співробітництво, уникання, пристосування та компроміс. Ці стилі визнані більшістю спеціалістів, які працюють над проблемою конфліктів, хоча іноді описуються ними за допомогою різних термінів [63].

Варто зупинитися на особливостях кожного стилю поведінки:

1. Стиль конкуренції або суперництва – даний стиль застосовують зазвичай люди активні та схильні до вирішення конфліктів шляхом, який видається їм найзручнішим. Така особистість не зацікавлена у співпраці з іншими людьми, але здатна приймати вольові рішення. Тобто така людина

прагне насамперед задоволення власних інтересів за рахунок інтересів інших, змушує їх прийняти своє вирішення проблеми. Гасла: "Сильний завжди правий"; "Переможців не судять" [55; 13].

2. **Стиль уникання або ухиляння** - стиль уникання реалізується тоді коли особистість не відстоює власних інтересів, не співпрацює з іншими з метою вирішення проблеми або просто ухиляється від вирішення конфлікту.

Гасла: "Не буди лиха, поки тихо"; "Не чіпай, поки не зламається"; "Моя хата скраю" [55; 13].

3. **Стиль пристосування або поступливості** – особистість діє спільно з іншою людиною, навіть не намагаючись відстоювати власні інтереси. Такий підхід радять застосовувати у тих випадках, коли результат зіткнення має велике значення для опонента і не дуже суттєвий для нас [13].

Такий стиль зовні схожий на стиль уникання, оскільки також може дати додатковий час для обдумування проблеми. Але суттєва відмінність полягає в тому, що особистість, яка застосовує стиль пристосування, не ухиляється від вирішення проблеми, а діє спільно з опонентом, погоджуючись на його варіант розв'язання конфлікту [13].

4. **Стиль співробітництва** – даному стилю характерна активна робота з вирішення проблеми, яка поєднує бажання максимально задовольнити як свої власні інтереси, так і інтереси іншої сторони. Такий підхід потребує зазвичай багато часу та зусиль, але дає змогу виявити і максимально врахувати приховані інтереси обох сторін [55]. Гасла: "Один розум добре, а два краще"; "Кожна пригода - до мудрості дорога" [13].

5. **Стиль компромісу** – компроміс, по суті, це пошуки балансу взаємних поступок і надбань. Тобто, прагнучи порозумітися, сторони згоджуються на часткове задоволення своїх потреб, щоб зберегти стосунки й отримати хоча б щось [55].

Компроміс також вимагає певних зусиль, але, на відміну від співробітництва, не дає змоги виявити всі приховані інтереси, обмеживши рішення лише тих проблем, про які опоненти вважають за потрібне говорити.

Якщо співробітництво передбачає вироблення взаємоприйняттого рішення на перспективу, то компромісне рішення зазвичай є тимчасовим [13].

Стиль поведінки у конфліктній ситуації має вирішальне значення для подальшого розвитку та завершення конфлікту. К. Томас виділяє умови продуктивного завершення конфліктної взаємодії:

- 1) адекватна оцінка міри, якою особистість прагне задовольнити власні інтереси та інтереси іншої сторони;
- 2) адекватне усвідомлення доцільності обраного способу поведінки відповідно до конкретної ситуації;
- 3) урахування сили опонента, влади, яку він має;
- 4) правильне визначення джерела конфлікту;
- 5) урахування характеру взаємин з іншою стороною;
- 6) урахування власних особистісних властивостей та особливостей опонента [63].

Дотримання цих умов, на думку К. Томаса, сприяє вияву позитивних сторін конфліктів: учасники конфлікту отримують інформацію про навколишнє соціальне середовище, створюється та підтримується баланс влади та соціального контролю, встановлюються та підтримуються нормативні та фізичні межі груп [21].

1.2 Конфліктність та її чинники. Психологічні детермінанти конфліктності особистості.

Питання психологічних факторів, що визначають виникнення, динаміку та кінцевий результат розвитку міжособистісного конфлікту, важливе для розуміння психологічних механізмів регуляції поведінки людини. Воно є істотним і для розробки методологічних засад діагностики, прогнозування і корекції міжособистісних конфліктів у більш ширшому контексті.

Виділяють три види детермінант конфліктності особистості:

– детермінанти, пов'язані з психофізіологічними особливостями розвитку (перенесені травми мозку або інфекції, спадкові хвороби, відставання розумового розвитку, особливості нервової системи, зокрема, процесів збудження і гальмування);

– психологічні детермінанти – особливості особистості (статеві особливості, ситуація внутрішньо-сімейного розвитку, рівень самооцінки, акцентуації характеру);

– соціальні детермінанти – фактори мікро- і макросередовища [27].

Оскільки в нашому дослідженні ми обрали три психологічні властивості, які, на нашу думку, мають певний вплив на формування конфліктності особистості і є її детермінантами, а саме – тривожність, агресивність, та темперамент – варто більш детально їх розглянути.

Перша детермінанта – темперамент, яка є вродженою, тобто біологічно-зумовленою рисою особистості і становить основу розвитку характеру.

Проблематика темпераменту зацікавила науковців ще в античну епоху. Гіппократ, виходячи з уявлень тих часів, заявляв, що темперамент характеризується порушенням в співвідношення 4 рідин в тілі: крові (по лат .- «сангвіс»), лімфи (по-лат .- «флягма»), жовчі (по-лат .- «холі»), чорної жовчі (по-лат .- «мелана холі») [23].

Виходячи з вчення про 4 рідини Гіппократа, відомий доктор античності Клавдій Гален (II ст. До н.е.) запропонував першу типологію темпераментів. Сангвічний характер він пов'язував з домінуванням крові, холеричний - жовчі, сангвінічний - лімфи, меланхолійний - чорної жовчі [23, с.109].

Близько до гуморальних теорій темпераменту стоїть сформульована П. Ф. Лесгафтом ідея, що в основі виявлення темпераменту лежать властивості системи кровообігу [37].

Значущий вплив на утворення та формування сучасних зарубіжних теорій особистості зробила теорія темпераменту, висунута Є. Кречмером та У. Шелдоном на основі конституції тіла людини [9, с.103-104; 28].

Проблему типів темпераменту досліджував у своїх працях І.Кант. Він допускав поділ темпераментів на темпераменти почуттів і темпераменти діяльності [9, с 242].

Спробу наукового розв'язання питання темпераменту, давно поставленого в психологічній науці, вперше здійснив І. П. Павлов в своєму вченні про типи нервової системи тварини і людини. Основу темпераменту він бачить в особливостях функціонування кори великих півкуль, зокрема в її умовно-рефлекторній роботі. Підґрунтям персональних відмінностей в роботі нервової системи вважають різноманітні прояви, асоціації і співвідношення нервових процесів збудження і гальмування [23; 54].

Таким чином, темперамент є лише способом висвітлення роботи нервової системи, поведінки людини. У підсумку, вчений отримав 4 типи, подібні до типології, яка була встановлена Гіппократом ще в античні часи:

- сильний, врівноважений, рухливий (сангвінічний темперамент);
- сильний, врівноважений, інертний (флегматичний темперамент);
- сильний, неврівноважений з переважанням збудження (холеричний темперамент);
- слабкий тип (меланхолічний темперамент) [23, с.110, 42].

В подальшому цю типологію розробляли Б. М. Теплов та В. Д. Небиліцин, послідовники Павлова, які активно розвивали його теорію. Було експериментально відкрито нові якості темпераменту, а саме динамічність та лабільність [23, с.111; 43].

Феномен темпераменту досліджував вітчизняний психолог Б.І.Цуканов, який розробив в процесі здійснюваних ним протягом більше двадцяти років оригінальних теоретичних і експериментальних досліджень проблему часової організації індивіда і особистості.

Одним із важливих наслідків відкриття Б. Цукановим "τ-типу" як одиниці переживання індивідом свого часу стало теоретичне і експериментальне обґрунтування його інтерпретації як кількісного показника типу темпераменту. Щоб знайти відповідність між зазначеними часовими властивостями людини і

його темпераментом Б. І. Цуканов проаналізував лінійні схеми розташування типів темпераменту Гіппократом (холерик - сангвінік - меланхолік - флегматик), Павловим (холерик - сангвінік - флегматик - меланхолік) і кругову схему Г. Айзенка (холерик - сангвінік - флегматик - меланхолік - холерик) і аргументовано вибрав порядок розташування, запропонований "давньогрецьким генієм" Гіппократом [58].

На основі свого дослідження, психолог виділив чотири "τ-типи", які відповідають чотирьом класичним типам темпераменту. Він додає до них ще один, проміжний, середній, або, як він назвав його, "врівноважений" тип. Ці п'ять типів віддалені один від одного на 0,1 сек. ($\tau = 0,7$ с - холерики; $\tau = 0,8$ сек - сангвініки; $\tau = 0,9$ сек – «врівноважені»; $\tau = 1,0$ сек - меланхоліки; $\tau = 1,1$ сек - флегматики) [58].

Завдяки дослідженням Б. І. Цуканова, в психології з'явився новий, об'єктивний, оперативний метод виявлення переважаючого типу темпераменту, який ми і обрали для дослідження нашої гіпотези [58].

Оскільки наше дослідження зосереджено на такій віковій групі, як старшокласники, тобто старший підлітковий вік, то варто зазначити особливості прояву темпераменту осіб даного віку.

Виготський Л. С. зазначав, що перехідний період, тобто підлітковий вік включає два ряди процесів: «натуральний ряд становлять процеси біологічного дозрівання особистості, включаючи статеве дозрівання, а соціальний ряд – процеси навчання та соціалізації в широкому сенсі цього слова» [12; с. 479].

Особливості прояву властивостей темпераменту були прослідковані М.Ротбарт на різних вікових етапах: немовля, ранній дитячий вік, дошкільний вік, підлітковий та дорослий. В сучасній психогенетиці було накопичено великий експериментальний матеріал, який свідчить про вікову динаміку генетичного контролю властивостей темпераменту, проте ці дані були отримані або на основі аналізу ранніх етапів онтогенезу (у немовлячому віці, ранньому дитячому) або на основі дорослого віку, в той час, як дослідження підліткового віку у даній сфері проводилося фрагментарно. Зважаючи на цей чинник, важливо зазначити,

що дана сфера не має достатньої інформації, яка б цілком описувала всі характерні особливості прояву темпераменту у старших школярів. Досить глибоко було проаналізовано прояв темпераменту у старшокласників у дослідженні М. М. Лобаскова, Е. Д. Гіндіна та С. Б. Малих. За результатами їх дослідження в рамках психобіологічної теорії М. К. Ротбарт, значний вплив на варіативність проявів особливостей темпераменту у старшому підлітковому віці становить саме вплив індивідуальної сфери індивіда. Від даних факторів залежить прояв негативного афекту, до якого входить страх, смуток, дискомфорт, а також афективної чуттєвості. Всі інші властивості темпераменту в більшій мірі залежать саме від генотипу: на прояв реактивності та саморегуляції впливають аддитивні генетичні ефекти, на прояв соціальності, негативних афектів – неадитивні. За результатами дослідження було виявлено, що вплив адитивних генетичних факторів у порівнянні із впливом середовища зростає саме у підлітковому віці [33].

Д. І. Фельдштейн стверджує про те, що якщо потреба підлітка в інтимно-особистісному спілкуванні задовольняється, то розвиток особистості здійснюється в позитивному напрямку, але коли потреба підлітка в соціально-орієнтованій формі спілкування залишається незадоволеною і обумовлює перевагу стихійно-групового спілкування, то призводить до негативного напрямку розвитку особистості підлітка. Ось чому необхідне цілеспрямоване включення підлітка в систему багатопланової діяльності, що забезпечує успішну форму поведінки, корекцію занедбаності, конфліктності, агресивності чи пасивності [40, с. 109-113].

З цього випливає, що, у зв'язку із завершенням у старшому підлітковому віці бурхливого біологічного розвитку, функціональні системи організму, зокрема темперамент, стабілізується, через що інтереси та схильності у старшокласників набувають стійкого характеру, зростає рівень особистісної рефлексії та направленість на навчально-професійну діяльність [33].

Наступна детермінанта, яка була обрана нами для дослідження – це тривожність.

Тривожність розглядається нами як психологічна властивість, що спричиняє внутрішній психологічний дискомфорт і при наявному стійкому прояві набуває характеру тривоги і може стимулювати виникнення різноманітних конфліктних ситуацій [29].

Тривога є проявом занепокоєння у ситуації, коли під загрозу ставиться цінність, що життєво важлива для існування особистості. Встановлено, що тривожність є наслідком активізації і невирішеності внутрішніх конфліктів, які як правило, належать до етичної сфери [29].

Тривожність загалом, як зазначають дослідники цих станів, Ч. Спілбергер зокрема, може, як і багато соматичних захворювань, бути “реактивного” (ситуативного) типу, а також “хронічного” (особистісного). Ситуативна тривожність – це та, яка спричинена певною критичною ситуацією для психіки здорової людини, особистісна – є частиною характеру й свідчить про тривожний тип особистості. Тому ці явища класифікують як тривогу і тривожність, де перша – явище одиничне, натомість друга – відбиває стійкий особистісний стан. Якщо ситуативну тривогу неможливо узагальнити через численні варіанти ситуацій, то певні загальні риси формування стійкого типу тривожної особистості варто розглянути. Е. Борн ситуативною тривожністю називає ту, яка виникає у вигляді реакції тільки на конкретну ситуацію, наприклад, їзда по автостраді або відвідання лікаря [62, с. 15].

Проблему тривоги у психоаналізі ґрунтовно розглядав З. Фройд. Він розділив тривожність на три групи: об’єктивну, невротичну, моральну. Формування невротичної тривожності він пов’язував з витісненням. Слідуючи за логікою З. Фрейда, причиною тривожності є витіснений негативний досвід минулого, або серія негативних досвідів. Спираючись на емпіричні дані, психологи різних напрямків, підтверджуючи висновки З. Фрейда, тривогу називають фундаментальною властивістю або динамічним центром неврозу [39, с. 24].

Для Е. Фромма ключовою проблемою тривоги, яка притаманна сучасній людині, є “негативна свобода” – розірвані зв’язки між людьми, відчуження, а в результаті – самотність. Це відчуження через захист може вилитись як у конформізм, так і в почуття агресії. Тому Е. Фромм пропонує прищеплювати людям гуманістичні засади, які побудовані на любові до себе і ближнього. Завдяки цій любові, яка притаманна найбільш розвиненому типу соціального характеру людини – духовному, продуктивному, можливо попередити відчуження і неврози, досягнути покращення і прогресу суспільства у цілому [55]. Однією з причин розірвання цих зв’язків, за Е. Фроммом, є відставання емоційного розвитку від розумового – “емоційна відсталість” [56, с. 11]. Розгляд причин тривожності в екзистенціальній психології варто почати із праці передвісника екзистенціалізму С. К’еркегора, адже саме в нього з’являється диференціація різних типів страху. Він поділяє страхи на: страх невинності – страх “нічого”, що є глибинним почуттям, не пов’язаним з конкретною загрозою, і, з іншого боку, побоювання перед чимось конкретним. Ця диференціація і сьогодні залишилася майже незмінною, а страх “нічого” і є тим, що наразі класифікується як тривожність, на відміну від страху перед чимось конкретним. С. К’еркегор виводить страх із невинності і первородного гріха, як дійсність свободи – можливість для можливості [31].

Тривогу як проблему епохи Р. Мей також пов’язував з розділенням, яке несли “механістична” культура з її штучною об’єктивністю та раціоналістичним перекосом, що не враховував почуття та емоції, які є невід’ємною частиною особистості [39, с. 36–37]. Пізніше ця тенденція перейшла в іншу крайність – крайню чуттєвість. Але важливим залишається його визначення причиною тривоги – розділення: чи то в культурі, чи в мистецтві, в релігії, сімейних відносинах, чи у внутрішньо-особистісному плані – розділення між розумом і емоціями. Саме це розділення найбільш пов’язане з почуттям відсутності змісту, яке, за словами Р. Мея, є основною причиною тривоги [39, с. 36].

А. Маслоу, досліджуючи самоактуалізованих людей, доходить висновку – людина, яка не задоволена у своїх базових потребах, сприймає світ як ворожу територію, як дикі джунглі. Система цінностей мешканця джунглів неминуче підпорядкована потребам нижчих рівнів: тваринним потребам і потребам безпеки. Тому несамоактуалізована людина має значно більше причин для тривоги. Життя ж самоактуалізованої людини є балансом між багатьма дихотоміями, тоді як зосередження на останніх, на думку А. Маслоу, притаманне нездоровим людям [38, с. 24–26].

Е. Борн, автор багатьох сучасних бестселерів, присвячених проблемі тривожності та її наслідкам, спостерігаючи на практиці приклади тривожних розладів, доходить висновку, що основною причиною цих розладів є напруженість, стресовий стан протягом тривалого часу [62, с. 10].

Остання риса, яка, за нашою гіпотезою дослідження, є психологічною детермінантою конфліктності підлітків - це агресивність. В рамках психологічної науки феномен агресії став вивчатися з кінця ХІХ ст. Перші психологічні погляди на проблему агресії відрізнялися певною спрощеністю. Так, У. Джеймс вважав, що агресивна поведінка зумовлюється інстинктом ворожості, В. Мак-Дауголл також виділяв серед 12-ти основних інстинктів людини інстинкт агресивності [44, с. 140-141].

Оформлення на початку ХХ ст. двох потужних психологічних напрямків (психоаналізу і біхевіоризму) зумовило два основних підходи до людської агресії: як до природженої властивості і, як реакції на несприятливий зовнішній стимул. З. Фрейд в своїх працях вказував на існування інстинкту «Танатос», чинність якого виявляється в підсвідомому прагненні до руйнування і саморуйнування. А.Адлер, який створив теорію про комплекси неповноцінності, вказував на агресію, як на один із шляхів подолання таких комплексів [22].

У працях Т. Румянцевої [51, с. 81-87], С. Завражина, О. Бовть, С. Васьківської та інших дослідників відображався феномен агресії в контексті

насамперед вікової та педагогічної психології, що стосувався проблеми дитячої та підліткової агресії та агресивності. Це зумовило появу нових напрямків в дослідженні факторів агресивної поведінки. Були перекладені і опубліковані праці ряду зарубіжних дослідників агресії (А. Бандура, Р. Берон, Д. Річардсон, Е. Фромм, К. Лоренц, К. Бютнер та ін.), що дало можливість широкому колу вітчизняних фахівців більш докладно ознайомитись з теоретичними та методологічними аспектами вказаної проблеми в межах світової психологічної науки [48].

Враховуючи те, що прояви агресії у людей різноманітні, багато дослідників намагались по своєму трактувати агресію та створити певні типології агресивних дій. Л. Берковіц та С. Фешбах вважають, що одним з головних атрибутів агресії є намір заподіяння збитків, а не просто самі збитки [4]. Е. Фромм вживає поняття агресія лише по відношенню до поведінки, пов'язаної із самозахистом, з відповідною реакцією на загрозу, і, в результаті розрізняє поняття «доброякісної агресії» та «деструктивної агресії»- жорстокості [56]. Д. Майєрс дає більш стисле визначення цього феномену: «агресія - фізична або вербальна поведінка, направлена на заподіяння шкоди будь-кому» [48]. Відомі дослідники цієї проблеми Р. Берон і Д. Річардсон пропонують визначення, яке враховує ряд нюансів. На їхню думку, агресія - «це будь-яка форма поведінки, націлена на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження». Саме даним визначенням користується більшість західних фахівців [8; 17].

Проте, не зважаючи на значну кількість досліджень проблеми агресії, питання про природу агресії залишається однією із невирішених до кінця проблем психологічної науки. При всій багатоманітності теоретичних обґрунтувань, на сьогоднішній день сформувались та існують чотири основних напрямки, в межах яких проводились і проводяться основні дослідження агресії:

1. Агресія - природжений інстинкт людини. З. Фрейд, основоположник психоаналізу, в своїх працях стверджував, що людська поведінка прямо чи

побічно обумовлюється впливом «Еросу» (інстинкту життя). В цьому контексті агресія розглядалась як реакція на блокування енергії цього інстинкту (лібідо), тобто вона не вважалась невід'ємною частиною людської природи. Але в більш пізніх роботах, Фрейд припускає наявність другого основного інстинкту - «Танатосу» (потягу до смерті, руйнування). Саме цей інстинкт є джерелом агресії людини. Між «Еросом» та «Танатосом» існує постійна напруга, в результаті якої агресія спрямовується на інших (зміщується), щоб уникнути руйнування «Я» [44, с. 142].

2. Агресія - результат фрустрації. Д. Доллард та Н. Міллер є авторами однієї з найбільш відомих та поширених на сьогоднішній день теорій «фрустрації-агресії». Основні положення теорії виглядають таким чином: фрустрація завжди приводить до агресії в будь-якій формі, а агресія завжди є результатом фрустрації [44, с. 142-143].

3. Агресія - результат соціального навчання. А. Бандура - автор відомої в психології теорії соціального навчання (соціально-когнітивної теорії), яка пояснює природу людської поведінки, і агресії в тому числі. Агресія в теорії Бандури розглядається як форма соціальної поведінки, в природі якої відіграють роль як біологічні, особистісні, так і соціальні фактори, причому останні - в більшій мірі [44, с. 142-143].

4. Агресія - результат впливу біохімічних факторів. Цей напрямок досліджень агресії є відносно новим і пов'язаний він з розвитком таких наук, як генетика, біохімія, нейропсихологія та ін. Вчені стверджують що генетичний фактор агресії може відігравати доволі значну роль, а деякі спеціалісти взагалі стверджують, що агресивність обумовлюється генетично [44, с. 144].

З цього можна зробити висновок, що не існує на наш час одного повноцінного визначення агресивності. У різних концепціях та підходах дане поняття має своє конкретне вивчення та функцію і це важливо приймати до уваги при оперуванні даним поняттям.

1.3. Дослідження психологічних детермінант конфліктності особистості

В сучасній психологічній літературі була проведена досить велика кількість досліджень стосовно проблематики взаємозв'язку переважаючого типу темпераменту зі стилем поведінки у конфліктній ситуації. Дану тему розглядали у найрізноманітніших аспектах. Найближче до цієї проблематики підійшли В. Д. Небиліцин і Б. М. Теплов. Вони стверджували, що знаючи темперамент підлітка, а також спостерігаючи за його поведінкою в конфлікті, можна припустити, яким чином підліток буде поводити себе в даній ситуації [21].

Роль темпераменту в поведінці особистості в конфліктній ситуації полягає перш за все у формуванні певних якостей, що визначають схильність індивіда до конфліктів.

Цікавим в цьому плані є дослідження С. Р. Клонінгера. Він запропонував психобіологічну модель, в якій риси темпераменту співвідносяться з певними біохімічними системами мозку. Автор виділив чотири осі темпераменту: «уникнення шкоди», «пошук новизни», «залежність від нагороди» і «завзятість» [26].

Люди з переважанням «уникнення шкоди» характеризуються тривожністю, сором'язливістю, стомлюваністю, страхом перед небезпекою і невідомістю (протилежний полюс - оптимізм, сміливість, енергійність). Індивіди з переважанням «пошуку новизни» імпульсивні, дратівливі, схильні порушувати правила, що перегороджують їм доступ до того, що, як вони вважають, принесе задоволення або дозволить здригнутися (протилежний полюс - конвенціональність, прихильність правилам) [26].

Індивіди з переважанням «залежності від нагороди» з готовністю формують теплі міжособистісні стосунки, чуйні і сентиментальні (протилежний полюс - відчуженість, незалежність, критичність). Люди з переважанням «завзятості» розрізняються легкістю, з якою вони відмовляються від поставленої

мети, зустрічаючи перешкоди. С. Р. Клонінгер пов'язав «уникнення збитків» з серотоніною системою мозку, «пошук новизни» - з дофаміною, а «залежність від нагороди» – з норадреналіною [26].

Система нейронів, що використовують в якості медіатора норадреналін, пов'язана із спонуканням, мотиваційними аспектами поведінки, дофамінова система - із забезпеченням підкріплення, або «нагород», а серотонінова надає гальмуючий ефект на певні види активації, зокрема, що ведуть до тривоги або агресії [26].

С. Р. Клонінгер спробував визначити внесок темпераменту в розвиток агресивності і антисоціальної поведінки. Так, автор показав, що предикторами агресивності є емоційність і активність, а в основі антисоціальних розладів особистості лежить поєднання низького фактору «уникнення збитків», високого фактору «пошуку новизни» і низькою «залежністю від нагороди» [26].

Одна і та ж конфліктна ситуація деякими індивідами може розцінюватися як небезпечна, а іншими - як приваблива, в залежності від темпераменту - конструкційних особливостей систем гальмування і активації поведінки [26].

Велика кількість сучасних досліджень були проведені на дану тематику. Н. А. Добровидова та Григор'єва І. В., Антоновський О. В., Демець Е. Г. та Мещерякова І. Н вивчали дану проблематику на такій віковій групі, як студентство [20, 15, 18]; було досліджено Беловою Д. Е. та Теслею Ю.В. цю тему на основі такої групи людей, як оператори довідкової служби [3]; Е. А. Волгуснова та М. С. Іванова використали у своїх дослідженнях за даною темою подружні пари [10]; особливості поведінки підлітків у конфліктній ситуації досліджували такі психологи, як Канцлер Л. А., Бочанцева Л. И., Ляхова О. та інші [36; 25].

В сучасній психологічній літературі було проведено досить велика кількість досліджень стосовно проблематики взаємозв'язку стилю поведінки в конфліктній ситуації і агресивності. Дану тему розглядали у найрізноманітніших аспектах – наприклад, Ламах М. вивчала у своїх працях взаємозв'язок конфліктної поведінки підлітків з якостями їх особистості [37]; Сергієнко Н. П.,

Сергієнко Ю. В. розглядали фактори, що впливають на вибір стилю поведінки у конфліктній ситуації [53]; Селюкова Т. В. досліджувала особливості агресивності та конфліктності у майбутніх працівників ДСНСУ з різним рівнем локусу контролю [52] та багато інших.

Питання про причини тривожності є центральним і, водночас, майже не дослідженим. Цей феномен розглядають як особистісне новоутворення або ж як властивість темпераменту. Із цим пов'язане уявлення про способи подолання тривожності [47]. Зокрема, Романенко О. В. та Лукашенко М. Ю. досліджували особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем тривожності на підставі чого встановлено тип поведінки під час конфлікту, стратегію психологічного захисту в конфліктах, стиль міжособистісних відносин, фрустрованості, агресивності та ригідності [49]; Чала О.А. досліджувала проблеми виявів деструктивної конфліктності юнацтва, де аналізувала виявлені взаємозв'язки між агресивністю, тривожністю та деструктивною конфліктністю студентів як представників юнацького віку [59] та багато інших.

Такі науковці, як Шамликашвили Ц.А., Харитонов С.В., Пчелінцева Д.Н. та Графский В.П. досліджували взаємозв'язок такої детермінанти, як агресивність із стилем поведінки у конфліктній ситуації на основі 11-17 річних школярів [60]; Головач В. аналізував взаємозв'язок агресивності, стратегії поведінки в конфлікті та домінування півкуль головного мозку в період ранньої зрілості [14]; також Куїмова Н.Н. та Григошина Ю.А. аналізували взаємозв'язок тривожності та стилю поведінки підлітків у конфліктній ситуації [30]; Шишелова Н. В., Городилова С.А. в своїх працях охарактеризували взаємозв'язок тривожності з типами поведінки у конфліктній ситуації в підлітковому віці [61]; вчені Асадуллаєва О.В. та Головкова Т.С. дослідили взаємозв'язок тривожності і стилю поведінки у конфліктній ситуації учнів 8-9 класів [2]; Какадий І.І. та Ковалев Є.Ю. проаналізували впливу тривоги на конфліктність, які навчаються у школах [24]; зокрема Царева О.О. виявила вплив тривоги підлітків на стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях [57] та

багато інших. Детально про методи дослідження, вибірку та результати дослідження вище перелічених робіт у табл. 1.

Дослідники	Вибірка	Гіпотеза дослідження	Методи дослідження	Результати
Добровидова Н.А.	У дослідженні брали участь студенти 2, 3 і 4 курсів факультету психології в кількості 45 осіб у віці від 19 до 21 року.	Існує взаємозв'язок особистісних особливостей студентів зі стратегією виходу з конфліктних ситуацій.	1. Особистісний опитувальник на вивчення типу темпераменту і спрямованості особистості Г. Айзенка. 2. Методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора. 3. Характерологічний опитувальник К. Леонгарда - Х. Шмішека. 4. Тест К. Томаса на поведінку в конфліктних ситуаціях; математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.	Гіпотеза дослідження про те, що існує взаємозв'язок особистісних особливостей з домінуючою стратегією виходу з конфліктних ситуацій у студентів, знайшла своє підтвердження: 1. Існує взаємозв'язок між стратегією поведінки в конфліктній ситуації «суперництво» і дистимним типом акцентуації характеру; 2. Виявлений значущий зворотній кореляційний зв'язок між компромісом і циклотімним типом акцентуації характеру; 3. Наступна зворотна кореляція, яка виявлена між стратегією поведінки в конфліктній ситуації «компромис» і рисою особистості «нейротизм»; 4. Виявлена четверта негативний взаємозв'язок між компромісом і рівнем тривожності особистості; 5. Виявлена значуща прямий зв'язок між стратегією «пристосування» і збудливим типом акцентуації характеру [20].
Григор'єва І.В.	139 студентів жіночої статі московських вузів які навчаються в магістратурі	Гіпотеза дослідження полягає в припущенні про те, що адаптивна поведінка студенток	Особистісний опитувальник Г. Айзенка для визначення темпераменту; опитувальник	виявлено взаємозв'язок типів темпераменту і стратегій поведінки в конфліктній ситуації студенток: для сангвініків властиво застосовувати стратегії

	<p>або здобувають другу вищу освіту на психологічно му факультеті. Вік випробуваних : від 22 до 32 років.</p>	<p>в конфліктних ситуаціях детермінується: темпераментом, механізмами психологічного захисту, стратегіями поведінки в конфліктних ситуаціях.</p>	<p>Плутчика - Келлермана - Конте «Індекс життєвого стилю» («Life Style Index») для виявлення механізмів психологічного захисту; тест К. Томаса «Стратегія поведінки в конфліктній ситуації»; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (методика СПА) для оцінки адаптації і інтернальності; опитувальник М. Снайдера «Шкала соціального самоконтролю» для виявлення соціальної пристосованості в адаптації Н.В. Амяга; авторська анкета для виявлення уявлень студентів про складні життєві, в тому числі конфліктних, ситуаціях; математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.</p>	<p>поведінки протиборство і поступки; холерики використовують стратегії поведінки співробітництво і протиборство; у меланхоліків спостерігається переважання стратегій поведінки компроміс і протиборство; для флегматиків найбільш поширеними є стратегії поведінки компроміс і співробітництво [15].</p>
<p>Антоновський</p>	<p>40 студентів 2-го, 3-го і 4-</p>	<p>Існує взаємозв'язок темпераменту зі</p>	<p>Методика В.М.Русалова та</p>	<p>За результатами кореляційного аналізу,</p>

О.В., Демець Е.Г. та Мещерякова І.Н	го курсів однієї з освітніх організацій м. Воронежа	стратегією виходу з конфліктних ситуацій.	методика Я.Стреляу для вивчення структури темпераменту; Методика діагностики комунікативного контролю М. Снайдера; тест К. Томаса «Стратегія поведінки в конфліктній ситуації»; математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.	проведеного за допомогою коефіцієнта кореляції К. Спірмена, виявлено наявність позитивної кореляційної зв'язку між шкалами: «Пластичність» - «Рухливість нервових процесів», «Соціальна пластичність» - «Гальмування», «Соціальна ергічність» - «Високий рівень комунікативного контролю», «Соціальна ергічність» - «Співпраця», «Соціальна ергічність» - «Суперництво», «Емоційність» - «Низький рівень комунікативного контролю». Негативна кореляція виявлена між шкалами: «Соціальна ергічність» - «Середній рівень комунікативного контролю», «Темп»-«Пристосування». Таким чином, проведене дослідження показало, що особливості темпераменту надають істотний вплив на вибір стратегії поведінки студентів в ситуації міжособистісного конфлікту [19].
Белов Д.Е. та Тесля Ю.В.	Жінки-оператори телефонних довідкових служб м. Єкатеринбург у віці 18-56 років (середній вік 34,5 року), всього 50 осіб.	Існує взаємозв'язок між переважаючим типом поведінки в конфліктній ситуації і таких властивостей темпераменту як екстраверсія і нейротизм.	Методика Г.Айзенка; Методика К.Томаса; математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.	Методом кореляційного аналізу Спірмена було виявлено, що в загальній вибірці дані феномени не пов'язані між собою. Також спостерігалася позитивна взаємозв'язок між такою стратегією поведінки в конфліктах, як пристосування, і шкалою брехні в методиці визначення типу темпераменту Г. Айзенка [3].

Волгус нова Е.А та Іванова М.С.	В експериментальному дослідженні брали участь 25 подружніх пар (50 осіб)	Існує взаємозв'язок між стилем поведінки в конфліктній ситуації та темпераментом в подружніх парах.	«Опитувальник структури темпераменту» (ОСТ) В.М. Русалова; «Особистісний опитувальник ЕРІ» Г. Айзенка; методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (Є. Ільїн та П.А. Ковальов); тест «Стратегії поведінки в конфлікті» К. Томаса.	У чоловіків зафіксована сильний кореляційний зв'язок між типом темпераменту холерик і стратегією поведінки в конфлікті суперництво; між типом темпераменту сангвінік і стратегією поведінки - компроміс. У жінок з цим же методикам сильний позитивний кореляційний зв'язок спостерігається між типом темпераменту меланхолік і стратегією поведінки в конфлікті уникнення та пристосування. А також сильний кореляційний зв'язок виявлено між типом темпераменту флегматик і стратегією поведінки – співпраця [10].
Ляхова О.	Емпіричне дослідження здійснювалося в МОУ «Дністровськ а середня школа №1». У ньому брали участь учні дев'ятих, десятих та одинадцятих класів по 20 осіб з кожної паралелі; всього у дослідженні прийняло участь 60 осіб.	Існує взаємозв'язок між стилем поведінки в конфліктній ситуації та темпераментом.	Особистісний опитувальник Айзенка і методика діагностики схильності до особистості до конфліктного поведіння К. Томаса.	Вдалося виявити вплив типу темпераменту на поведінку учнів старших класів в конфліктній ситуації. Учні з холеричним типом темпераменту тяжіють до стратегії типу «суперництво». Більшість учнів з сангвінічного типу темпераменту під час конфліктної ситуації вдаються до стратегії типу «компроміс». В цілому як для холериків, так і для сангвініків властиво вибирати активні стратегії поведінки. Учні з меланхолійним типом темпераменту тяжіють до стратегії типу «компроміс» так само як і сангвініки, проте в цілому віддають перевагу пасивним стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях. Не вдалося виявити яскраво вираженої тенденції до якогось типу поведінки в конфліктній ситуації у

				випробовуваних з типом темпераменту «флегматик» [36].
Канцлер Л.А., Бочанцева Л.И.	У дослідженні взяли участь 30 підлітків, що навчаються в 6-их класах (16 дівчаток і 14 хлопчиків).	Гіпотеза дослідження полягає в припущенні про те, що якщо тип темпераменту взаємопов'язаний з деякими особливостями особистості, то він впливає на вибір стратегії поведінки в конфліктній ситуації.	1. Визначення темпераменту для підлітків (опитувальник Айзенка); 2. Опитувальник «Стиль поведінки в конфлікті» К. Томаса; 3. Методика «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїн і П.А.Ковалева; 4. Методика «Домінуючі стратегії конфліктної поведінки» (метафоричний варіант); 5. «Карта спостережень» Л.Стотта; математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.	В ході дослідження особливостей поведінки підлітків різних типів темпераменту в конфліктних шкільних ситуаціях були виявлені такі особливості: у меланхоліків переважає в основному уникнення, відхід у себе. Переважним типом поведінки в конфліктних шкільних ситуаціях у сангвініків є співпраця, позитивна агресія, невгамовність. У флегматиків домінує пристосування, позитивна агресія. Холериків в конфліктних шкільних ситуаціях характеризує явне суперництво, негативна агресивність і емоційніше напруга [25].
Ламах М. вивчала у своїх працях взаємозв'язок конфліктної поведінки підлітків з якостями їх особистості (дослідження не проводилися, тільки аналізувалася проблематика) [32].				
Сергієнко Н. П., Сергієнко Ю.В.	В дослідженні брали участь працівники МРВ і ОР ДПС ДАІ.	Такі детермінанти, як агресивність та самооцінка впливають на формування стилю поведінки в конфліктній ситуації.	Опитувальник Басса-Дарки, тест Будасі для визначення самооцінки, опитувальник Ільїна та Ковальова для визначення	На вибір стилю поведінки працівників у конфліктній ситуації впливають такі якості, як негативізм, агресія, ворожість, самооцінка та інші. Також велике значення має оточуюче середовище, в якому знаходиться працівник, вплив людей, з якими він

			агресивності і конфліктності, тест К. Томаса для визначення вибору стилю поведінки у конфліктній ситуації.	спілкується, адекватне чи неадекватне сприймання їх працівником, соціально-психологічний клімат на роботі і в сім'ї та інше [53].
Селюкова Т.В.	Дослідження проводилось на базі Національного університету цивільного захисту України. У якості респондентів виступили курсанти НУЦЗУ, загальна кількість респондентів 80 осіб.	Точна гіпотеза у дослідженні не вказана.	Методики: РСК Дж. Роттера, «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїна і П. А. Ковальова, тест К. Томаса на оцінку стилів поведінки в конфліктній ситуації, «Тест агресивності» Л. Г. Почебут.	Переважаючим типом регулювання конфліктів у інтерналів є суперництво, тобто вони виявляють виняткову зацікавленість у досягненні власних цілей, як правило, за рахунок нав'язування іншій стороні пріоритетне для себе рішення. Дана стратегія найбільш ефективна в надзвичайних ситуаціях, коли потрібно негайно прийняти життєво важливе рішення, при проведенні непопулярних заходів: встановленні правил, підтримці дисципліни, тощо. Переважаючим типом врегулювання конфліктів у екстерналів є пристосування, тобто вони спрямовані на відмову від боротьби [52].
Романенко О. В. та Лукашенко М. Ю.	проведено емпіричне дослідження в Національній академії оборони України ім. І. Черняхівського на кафедрі підготовки офіцерів запасу другого курсу. Вибірка охоплювала 25 осіб.	Існує взаємозв'язок між рівнем тривожності особистості та стилем поведінки в конфліктній ситуації.	Методика Спілбергера–Ханіна; методика Є. Ільїна та П. Ковальова; методика К.Томаса; методика «Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності і ригідності»; «Діагностика стилю міжособистісних відносин, чи конфліктна Ви	Аналіз отриманих даних дав змогу виявити певний взаємозв'язок між параметрами, а саме: тривожність має позитивні кореляційні зв'язки з такими явищами, як агресивність ($r=0,4$, $p=0,05$), стиль поведінки в конфліктних ситуаціях Суперництво ($r=0,4$, $p=0,05$). Миролобство як стратегія психологічного захисту в конфліктних ситуаціях корелює з тривожністю ($r=0,5$, $p=0,05$). Уникнення як стратегія психологічного захисту в конфліктних ситуаціях

			людина?» (адаптований варіант методики Т. Лірі)	корелює з тривожністю ($r=0.3$, $p=0,05$) [49].
<p>Чала О.А. досліджувала проблеми виявів деструктивної конфліктності юнацтва, де аналізувала виявлені взаємозв'язки між агресивністю, тривожністю та деструктивною конфліктністю студентів як представників юнацького віку [59].</p> <p>(дослідження не проводилися, тільки аналізувалася проблематика)</p>				
Шамли кашвил и Ц.А., Харито нов С.В., Пчелінц ева Д.Н. та Графск ий В.П.	11-17 річні школярі, 462 особи.	Існує взаємозв'язок такої детермінанти, як агресивність із стилем поведінки у конфліктній ситуації	Опитувальник агресивності «Басса-Дарки»; методика К. Томаса; математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.	1. В динаміці від середніх до старших класів у дівчаток спостерігається зростання схильності до прояву непрямой агресії, образи і вербальної агресії, при вираженості цих форм поведінки вище середнього рівня. 2. У хлопчиків за аналогічний період фіксується наростання схильності до фізичної агресії, непрямой агресії, образи і вербальних форм агресії, при вираженості цих форм агресивної поведінки вище, ніж середній рівень. 3. У хлопчиків вікова динаміка зв'язку різних форм агресії і конфліктної поведінки характеризується трендом до зниження непрямой агресії, помітного зростання негативізму і незначних коливань зв'язку вербальної і фізичної агресії. 4. Дівчатка виявляють тенденцію з віком істотно більше використовувати вербальні форми агресії в конфліктному поведінці, дещо менше використовують негативізм і фізичну агресію, при незначних коливаннях непрямих форм агресії. У старших класах, в рамках стратегії пристосування в конфлікті, найменш

				<p>прийнятною формою поведінки у дівчаток є негативізм, а у хлопчиків - фізична агресія.</p> <p>5. І у хлопчиків, і у дівчаток старших і середніх класів стратегія суперництва є віддається перевага вибором. Діти частіше використовують компроміс і уникнення в старших класах, а пристосування і уникнення в - середніх класах. Очевидно, що такі стратегії поведінки не можуть бути пов'язані з проактивним агресією, отже, мова йде про реактивних її формах (агресії, спрямованої на самозахист). Таким чином, конфліктна напруженість в освітніх установах не може пояснюватися тільки агресивністю учнів середніх і старших класів і це вимагає більш глибоких і серйозних досліджень [60].</p>
Головач В.	Чоловіки і жінки у віці 20-40 років, всього 74 особи.	Існує взаємозв'язок між агресивністю, стратегіями поведінки в конфлікті і домінуванням півкулі головного мозку.	«Особистісний опитувальник Басса-Дарки», «Стратегії поведінки в конфлікті К. Томаса», класичні функціональні проби з стандартної «Схеми нейропсихологічного дослідження». Математичні підрахунки були зроблені за допомогою лінійної кореляції Спірмена.	На підставі отриманих результатів у респондентів першої (домінантність лівої півкулі) і досліджуваних другої групи (домінантність правої півкулі головного мозку) не існує відмінностей у взаємозв'язку агресивності, стратегій поведінки в конфлікті і домінування півкулі головного мозку. Однак, існують відмінності в рівні агресивності і ворожості у респондентів з домінуванням правого і лівого півкулі головного мозку. У досліджуваних другої групи (домінантність правої півкулі) рівень агресивності і ворожості вище, ніж у респондентів першої групи (лівої півкулі). Гіпотеза про те, що існує взаємозв'язок між агресивністю,

				стратегіями поведінки в конфлікті і домінування півкулі головного мозку не підтвердилася [14].
Шиселова Н.В., Городилова С. А. та Батенев а М. В.	Учні середньої школи у віці 16-18 років (35 осіб).	Тривожність взаємопов'язана з типом поведінки в конфліктних ситуаціях в юнацькому віці, а саме старшокласники з високим рівнем тривожності, використовують суперницький тип поведінки в конфліктних ситуаціях, а з низьким рівнем тривожності - співпрацю і компроміс.	Тест К. Томаса «Визначення стилю своєї поведінки в передконфліктних і конфліктних ситуаціях», тест Спілбергера-Ханіна «Визначення рівня тривожності», коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, критерій Крускалла-Уоллеса.	При аналізі взаємозв'язку тривожності з типом поведінки в конфліктних ситуаціях в юнацькому віці нами встановлено, що стиль компромісу, зустрічається як у старшокласників з високим рівнем тривожності, так і з середнім і низьким рівнем тривожності. Стиль співробітництва зустрічається у старшокласників із середнім і низьким рівнем тривожності. Стиль уникнення зустрічається у старшокласників з високим і середнім рівнем тривожності. Старшокласники із середнім рівнем тривожності відчувають частіше стиль пристосування [30].
Куимов а Н.Н. та Григошина Ю.А.	У дослідженні взяли участь учні 15-16 річного віку в кількості 61 чол.	Стратегії поведінки в конфліктній ситуації в підлітковому віці матимуть відмінності в залежності від рівня тривожності підлітка. 1. Підлітки з високим рівнем тривожності демонструватимуть такі стратегії поведінки як пристосування, уникнення, переважанням особистісних характеристик:	Особистісна шкала проявів тривоги Тейлора (адаптація Т.А.Немчінова); тест - опитувальник «Дослідження тривожності» (Ч.Д.Спілбергер, Ю.Н.Ханін); особистісна агресивність і конфліктність (Є. П. Ільїн, П.А.Ковалев); «Дослідження особистісної схильності до конфліктного поведіння К.	Отже, з результатів двох методик на визначення конфліктності можна зробити висновок про те, що у тривожних підлітків переважають такі стилі поведінки в конфліктній ситуації як суперництво, уникнення і пристосування з переважання характеристик: безкомпромісність, запальність, підозрілість, а у тривожних підлітків в основному переважає стиль суперництво з проявом таких якостей як: безкомпромісність, неупушливість, позитивна агресивність [29].

		безкомпромісність, підозрілість. 2. Підлітки з низьким і нормальним рівнем тривожності частіше використовують стиль співробітництва при вирішенні конфліктних ситуацій, при наявності таких особистісних характеристик як напористість, наступальність.	Томаса» (адаптація Н. В. Грішиній). Математичні підрахунки були виконані за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена та Пірсона.	
Асадуллаєва О.В. та Головова Т.С.	Учні 8-9 класів, 55 осіб.	Існує взаємозв'язок тривожності і стилю поведінки у конфліктній ситуації.	1) Тест Спілбергера-Ханіна «Визначення рівня тривожності»; 2) Тест-опитувальник К. Томаса «Визначення стилю своєї поведінки в передконфліктних і конфліктних ситуаціях».	Провівши дослідження, ми відзначили, що рівень тривожності впливає на поведінку старшокласників в конфліктних ситуаціях. Підлітки з високим рівнем тривожності в конфлікті поведуться соперніческіе, тобто не враховують інтересів співрозмовника, а підлітки з низьким рівнем в конфлікті або йдуть на компроміс або співпрацюють [2].
Какадій І.І. та Ковалев С.Ю.	Учні 8 класу – всього респондентів 12; Учні 7 класу – 21 особа;	Існує взаємозв'язок між тривожністю та стилем поведінки у конфліктній ситуації.	Тест-опитувальник за методикою Кондаша - Виявлення тривожності у підлітків. Тест-опитувальник - "Чи конфліктна Ви людина?"	Гіпотеза не підтвердилася [24].
Царева О.О.	Дослідження проводилося з підлітками з восьмих і дев'ятих	Вибір стратегій поведінки учнів підліткового віку в конфліктних ситуаціях залежить	Шкала особистісної тривожності Ч.Д.Спілбергера, адаптована	Особистісна тривожність учнів підліткового віку впливає на стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях: зі зростанням

	<p>класів на базі середніх загальноосвітніх шкіл (№№ 1, 3, 21) г.Коврова Володимирській області та школи № 598 та недержавного освітнього закладу НОУ ЗОШ "Фенікс-СБ" Москви загальною чисельністю 561 особа.</p>	<p>від двох взаємодіючих чинників: особистісної тривожності і сфери конфліктних ситуацій.</p>	<p>Ю.Л.Ханіним; методика К. Томаса, адаптована Н. В. Грішиной «Стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях»; метод інтерв'ю М.В.Кішко в модифікації автора дослідження (для виявлення типових конфліктних ситуацій, поширених в підлітковому віці); опитувальник «Конфліктні ситуації в підлітковому віці», розроблений автором дослідження (для визначення частоти та інтенсивності конфліктних ситуацій у підлітків в різних сферах: школа, сім'я і середовище однолітків).</p>	<p>тривожності підвищується ймовірність вибору підлітками стратегії пристосування і знижується ймовірність вибору стратегії компромісу [57].</p>
--	---	---	---	--

Табл.1 Сучасні дослідження психологічних детермінант конфліктності особистості

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Отже, узагальнюючи перший розділ бакалаврської роботи, ми можемо виділити питання конфлікту на конфліктності. Явище конфлікту було досліджено та досліджується в багатьох напрямках психологічної науки і на сьогоднішній день не має одного чіткого визначення, проте ми приєднуємося до думки про визначення поняття «конфлікт», що подано в «Психологічному словнику» А.Петровського.

Поняття конфліктності також має велику кількість визначень, проте ми приєднуємося до думки Г.В. Ложкіна та Н.І.Пов'якель та їх визначення даного феномену.

Вивчаючи явище конфлікту, виділяють не тільки його види, причини його виникнення, а також типологію конфліктних особистостей та поведінку у конфліктній ситуації. Однією з найпопулярніших і широко використовуваних як в бізнесі, так і в переговорній сфері, є концепція Томаса - Кіллена, в якій виділяються п'ять основних стратегій людської поведінки в конфліктній ситуації: стиль конкуренції, уникання, пристосування, співробітництва та компромісу.

Важливим аспектом вивчення конфліктності є психологічні детермінанти, виділяють три їх види: детермінанти, пов'язані з психофізіологічними особливостями розвитку, особливості особистості та соціальні детермінанти.

Оскільки в нашому дослідженні ми обрали три психологічні властивості, які, на нашу думку, мають певний вплив на формування конфліктності особистості і є її детермінантами, а саме – тривожність, агресивність, та темперамент – варто більш детально їх розглянути.

Феномен темпераменту систематизовано у декілька підходів – гуморальна теорія (Гіппократ, Гален, П.Ф. Лесгафт), конституційна теорія (С. Кречмер, У. Шелдон), третя течія пов'язана з особливостями психічних проявів (І. Кант),

класифікація темпераментів на основі нервової системи (І. Павлов, А.І.Іванова-Смоленська, В.К.Федорова, В.К.Красуська, Б.М.Тєплов, В.Д.Небиліцин) та специфічна теорія Б.Цуканова, яка оснований на особливостях сприйняття людиною часу.

Наступну нашу детермінанту – тривожність – розглядають з різних сторін такі дослідники, як Ч. Спілбергер, Е. Борн, З. Фройд, Е. Фромм, С. К’єркегора, Р. Мей, А. Маслоу та інші.

Феномен агресивності, який обраний нами як один із детермінант конфліктності особистості, також має велику кількість теоретичних та емпіричних досліджень. Ними займалися У.Джеймс, В.Мак-Дауголл, З.Фрейд, А.Адлер, А.Бандура, Р. Берн, Д. Річардсон, Е. Фромм, К.Лоренц, К.Бютнер, Л.Берковітц, С.Фешбах, Д.Майєрс, . Д.Доллард, Н.Міллер, Т.Румянцевої , С.Завражина, О.Бовть, С. Васьківської.

У сучасній літературі проведено велику кількість досліджень нашої проблематики. Взаємозв’язок темпераменту та стилів поведінки у конфліктній ситуації емпірично досліджували такі вчені, як Н.А. Добровидова та Григор’єва І.В., Антоновський О.В., Демець Е.Г. та Мещерякова І.Н, Беловою Д.Е. та Тєслею Ю.В., Е.А.Волгуснова та М.С.Іванова, Канцлер Л.А., Бочанцева Л.И., Ляхова О. та інші. Проблематику впливу агресивності на формування стилю поведінки в конфліктній ситуації займалися Ламах М. , Сергієнко Н. П., Сергієнко Ю.В. Сєлюкова Т.В., Шамликашвили Ц.А., Харитонов С.В., Пчелінцева Д.Н. та Графський В.П., Головач В., та інші. Вплив рівня тривожності особистості на конфліктність розглядали Романенко О. В. та Лукашенко М. Ю., Чала О.А., Куїмова Н.Н. та Григошина Ю.А., Шишелова Н. В., Городилова С.А., вчені Асадуллаєва О.В. та Головокова Т.С., Какадій І.І. та Ковалєв Є.Ю., Царева О.О..

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ КОНФЛІКТНОСТІ ПІДЛІТКІВ

2.1. Загальна характеристика методів і методик дослідження

З метою дослідження детермінант конфліктності особистості підлітків, нами була розроблена методика експериментальної частини, яка включала:

1. Спостереження
2. Психодіагностичні методики

Так, спостереження використано нами з метою уточнення даних про особливості прояву переважаючого типу темпераменту в різних ситуаціях.

Приклади ситуації:

1. В ситуації навчання та спілкування учнів 9-А та 9-Б класі НВК № 129 м. Києва із поглибленням вивченням англійської мови.
2. В спілкуванні з близькими друзями, родичами, батьками, вчителем.
3. В ситуації спілкування з незнайомими людьми

З метою діагностики переважаючого типу темпераменту нами був обраний тест Айзенка (бланк А), також нами було використано методику Б. Цуканова на відтворення часових проміжків для визначення тау-типу (переважаючого типу темпераменту) та для підвищення надійності нашого дослідження.

З метою діагностики стилю поведінки у конфліктній ситуації нами було використано опитувальник Томаса - Кілмана.

Методика Басса - Даркі було використана нами для діагностики загального рівня ворожості та агресивності досліджуваних та для порівняння із результатами Томаса-Кілмана.

Для діагностики рівня тривожності у досліджуваній вибірці нами був використаний опитувальник Тейлора в адаптації Т.А. Немчінової [36].

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

У дослідженні взяли участь учні 9-А та 9-Б класі СЗШ № 129 м. Києва із поглибленим вивченням англійської мови. Вибірку дослідження склало 52 респонденти віком від 14 до 15 років.

При спілкуванні із класним керівником 9-А та 9-Б класу та із самими дітьми, нами було виявлено шляхом спостереження наступні особливості:

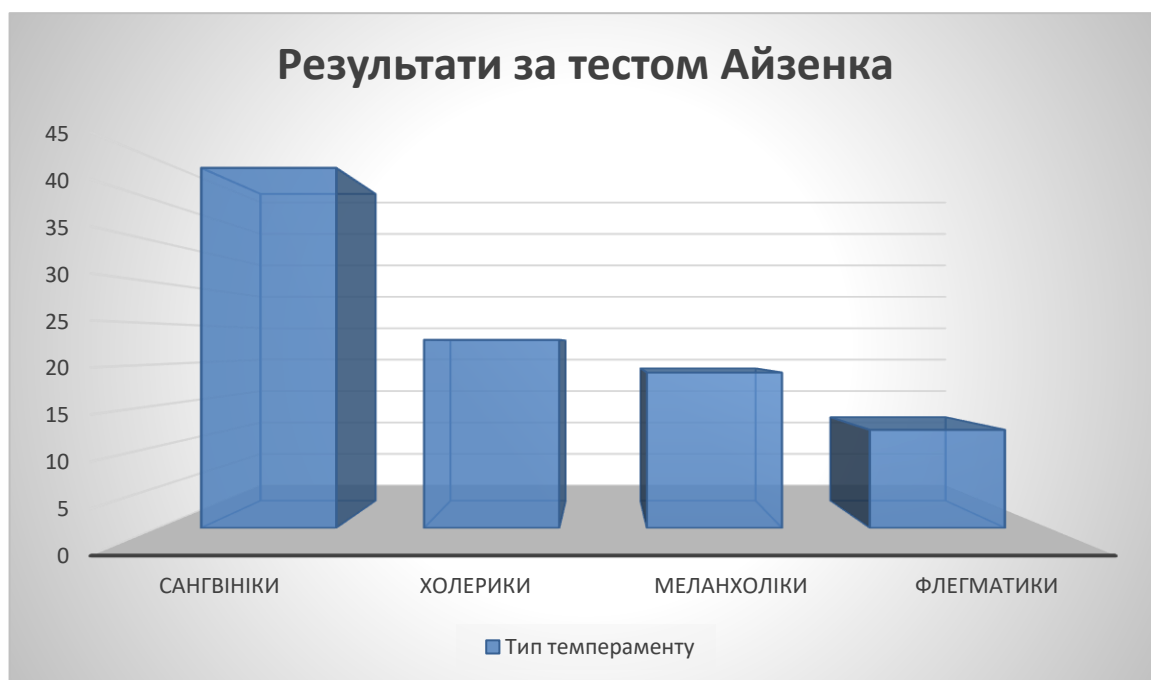
- діти в обох класах діляться на невеличкі групки по типу «аутсайдерів», «заучок» та «крутих», деякі з дітей спілкуються лише вдвох, або, взагалі, більш схильні до поодинокості;
- була ситуація, коли один з учнів (хлопчик) кинув у дівчинку на уроці пенал, коли вона просила його передати і після цього він та його друг почали сміятися з цього;
- класним керівникам важко вдається знайти спільну мову з учнями – їм важко їх всадити, як правило це відбувається після того, як вчитель підвищить голос, а іноді голосно якимось предметом може вдарити по парті;
- присутні ознаки булінгу, особливо відносно дітей, які тримаються поодинокі в класу;
- відносини в обох класах важко назвати дружніми, скоріше вони намагаються триматися у своїх «групках», проявляють пасивну агресію до інших груп у класі;
- за словами класних керівників, у дівчат в обох класах присутня конкуренція – це стосується як навчання (бажання отримати найкращий бал і бути кращою серед інших), а також конкуренція в сенсі «хто красивіший, найстильніший»;

важливо зазначити слова класного керівника 9-А класу, що між 9-А та 9-Б класом є певні сутички та конкуренція, як серед хлопців, так і серед дівчат, особливо серед хлопців – іноді вони можуть влаштувати бійку після

уроків, для того що вирішити хто сильніший, «клас на клас», може спеціальног нашкодити майну когось із паралелі – наприклад, була ситуація, коли група хлопців з 9-Б розбили яйця в рюкзаку у хлопця з 9-А.

Таким чином, за нашими спостереженнями можна зробити висновок, що в обох класах дружність стосунків на низькому рівні, присутня конкуренція, пасивна та фізична агресія, є ознаки булінгу та присутня певна ієрархія в кожному класі.

В результаті діагностики випробуваних нами встановлені наступні результати за тестом-опитувальником Айзенка, які відображені на рис 2.2.1.

Рис. 2.2.1 Результати за тестом-опитувальником Айзенка.

За діаграмою, найбільш поширений тип переважаючого темпераменту в даній вибірці складають сангвініки (44%), наступні за кількістю холерики (23%), та найменш поширені є меланхолічний та флегматичний тип темпераменту (19% та 14% відповідно).

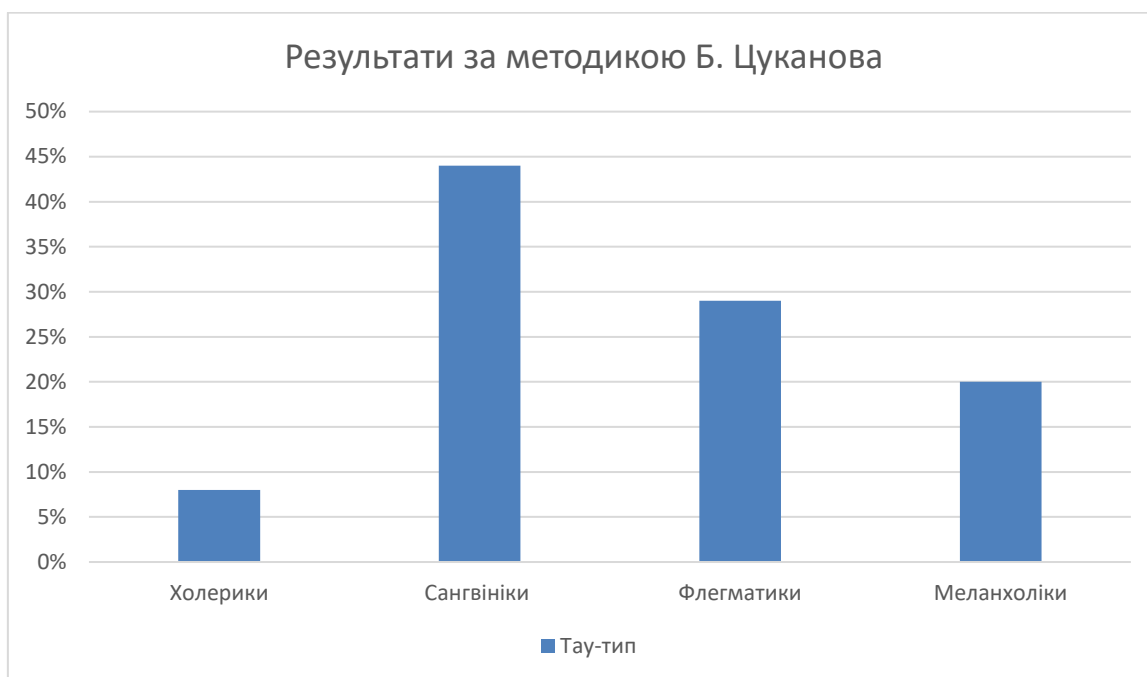

За результатами спостереження, варто зазначити особливості прояву кожного переважаючого типу темпераменту в межах нашої вибірки:

- *Сангвінічний тип темпераменту*: представники такого типу врівноважені та рухливі. Частіше за все знаходяться у доброму гуморі, дуже любить спілкуватися. Таких людей часто вважають оптимістами. Без напруження пристосовуються до нових обставин, легко може впоратися з труднощами. Дуже ініціативні та активні, особливо в груповій роботі. Мова швидка, зі жвавою жестикуляцією та мімікою. Не люблять монотонної роботи, надають перевагу швидким та коротким справам. Мають велике прагнення до лідерства, що інколи може перетворюватися на зухвальство та підпорядкування собі слабших психологічно осіб.
- *Холеричний тип темпераменту*: представники цього типу запальні та іноді нестримні. Рухливі та ініціативні, як і сангвініки, проте іноді це переростає в зверх самовпевненість. Легко виходять з себе, мають часті зміни настрою. Дуже нетерплячі, особливо при виконанні роботи, не можуть, як і сангвініки, займатися монотонною роботою, проте в критичних ситуаціях можуть працювати довго та нестримно. Дуже комунікабельні. Рухи в холериків швидко та поривчасті. Інформацію сприймає дуже швидко, запам'ятовує і також швидко може її забути.
- *Флегматичний тип темпераменту*: особи цього типу міцні, урівноважені, проте інертні. Вони неспішні, напористі, розмірені, щоразу рівні, неквапливі. Флегматик відзначається старанністю, стійкості інтересу. Перемикання інтересу у флегматичних людей уповільнене. Представники цього типу темпераменту спокійні та незворушні. Говорять мало і, переважно, про справу, не люблять пустих слів. При прийнятті рішення довго вагаються, намагаються порівняти всі «за» та «проти».
- *Меланхолійний тип темпераменту*: люди цього типу виділяються сором'язливістю, надзвичайною психологічною вразливістю, закриті та замкнуті люди. Вони бентежаться при знайомстві з новими людьми, дуже соромляться. Меланхоліки уникають спілкування з малознайомими,

новими людьми, некомунікабельні У навчальній роботі меланхоліки не готові виносити сильні і тривалі зусилля. Дуже складно приймають рішення, роблять вибір. Відрізняються надзвичайною чутністю та відвертістю.

Результати методики Б. Цуканова представлені на рис 2.2.2.

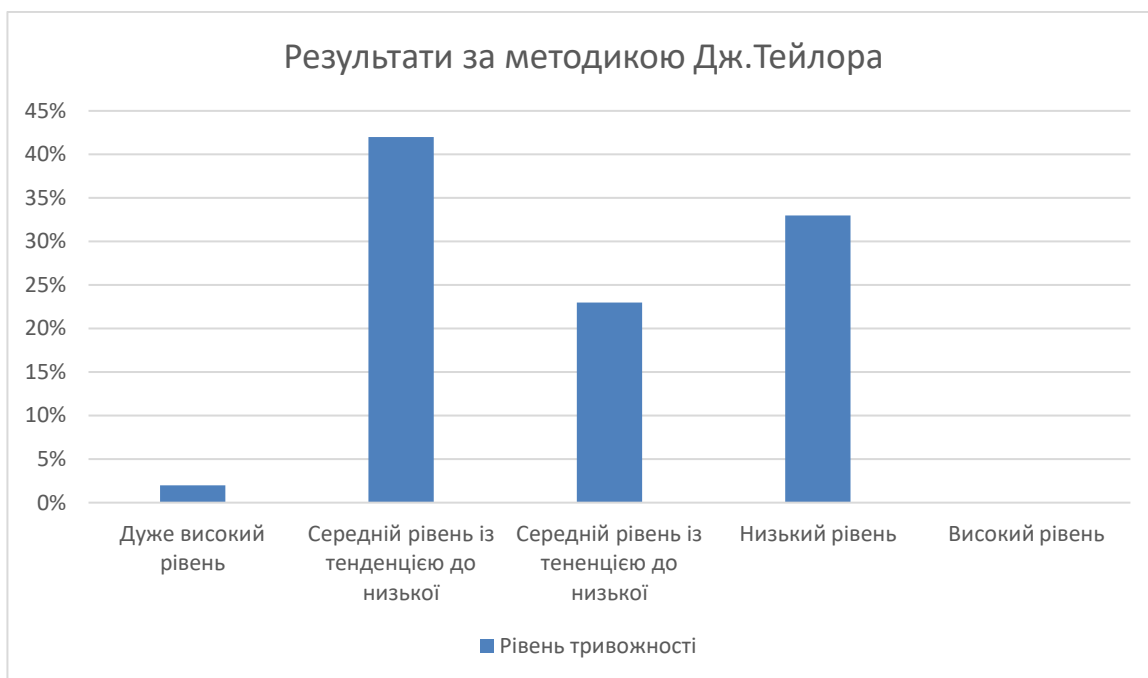
Рис. 2.2.2 Результати за методикою Б. Цуканова.

Як ми можемо бачити за діаграмою, найбільш поширений тип переважаючого темпераменту в даній вибірці за методикою Цуканова складають сангвініки (44%), наступні за кількістю флегматики (29%), та найменш поширеними є меланхолічний та холеричний тип темпераменту (19% та 8%).

Порівнюючи результати тесту Айзенка та методики Цуканова, ми бачимо деякі розбіжності, зокрема велика розбіжність між кількістю холериків за двома методиками. Така розбіжність може пояснюватися тим, що у природі не існує чистих типів темпераменту і також тим, що перша методика є тестова (тобто, суб'єктивна оцінка власної особистості), а друга – більш об'єктивна. Також дане розходження результатів можна пояснити відмінністю лінійних схем

розташування типів темпераменту – Б.Цуканов обрав порядок розташування темпераментів за Гіпократом, а вона відрізняється від схеми розташування Г.Айзенка.

Результати методики Дж. Тейлора представлені на рис 2.2.3.

Рис. 2.2.3 Результати за методикою Дж.Тейлора

Як ми можемо бачити за діаграмою, учнів із низьким рівнем тривожності – 33%, із середнім рівнем тривожності з тенденцією до низької – 23%, із середнім рівнем тривожності з тенденцією до високої тривожності – 42% і з дуже високою тривожністю – 2% (всього один учень). Жоден з учнів не має високої тривожності (тобто, результат між 25 – 40 баллами).

Результати методики Басса-Даркі представлені на рис 2.2.4.

Рис 2.2.4. Результати за методикою Басса-Даркі.

Як ми можемо бачити за діаграмою, індекс агресивності у 82% учнів вище норми, в той час, як індекс ворожості вище норми у лише 20% опитаних.

Аналіз результати за 8 шкалами методики Басса-Даркі показали нам наступне:

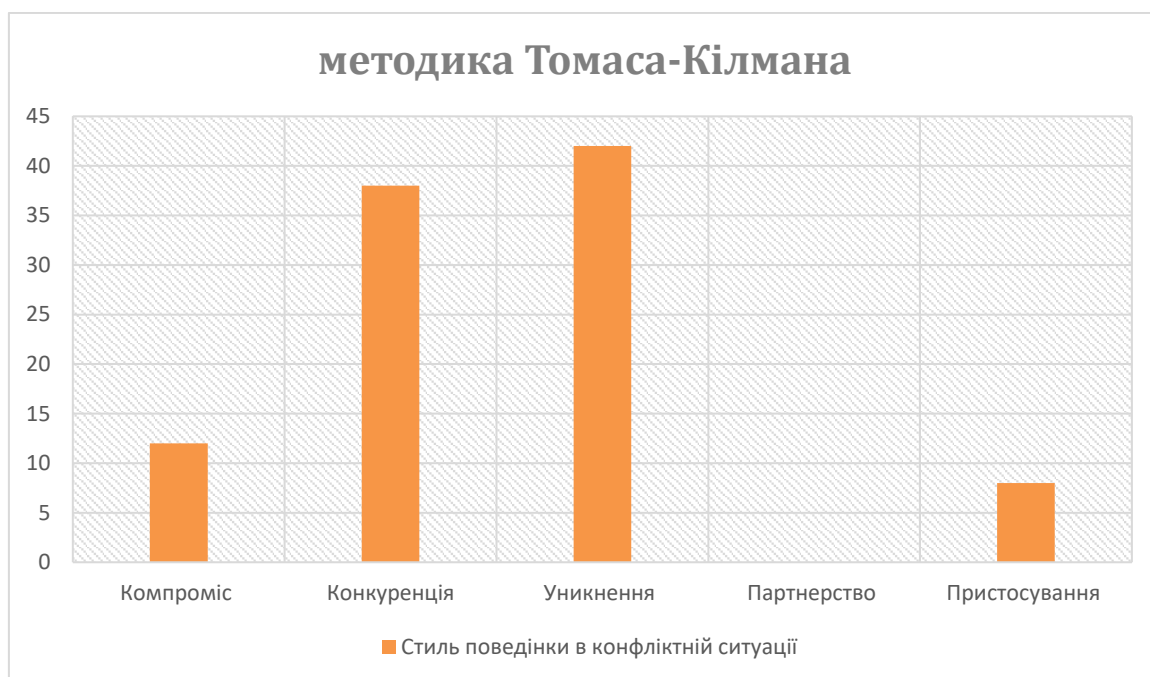
- Шкала «Фізична агресія» вище норми у 21% учнів;
- Шкала «Непряма агресія» вище норми у 25% учнів;
- Шкала «Роздратування» вище норми у 19% учнів;
- Шкала «Образа» вище норми у 9% учнів;
- Шкала «Вербальна агресія» вище норми у 8% учнів;
- Шкала «Підозрілість» вище норми у 6% учнів;
- Шкала «Негативізм» вище норми у 8% учнів;
- Шкала «Почуття провини» вище норми у 4% учнів.

За даними результатами можна зробити висновок, що найбільш

розповсюджений показник агресії в даній вибірці є непряма агресія та фізична агресія, а найменш – почуття провини.

Варто звернути увагу на досить високі показники індексу агресивності в обох класах. Даний феномен може стати предметом для подальших досліджень – для встановлення причин такого результату.

Результати методики Томаса-Кілмана представлені на рис 2.2.5.

Рис. 2.2.5. Результати за методикою Томаса-Кілмана.

Як ми можемо бачити за діаграмою, найбільш поширеним стилем поведінки в конфліктній ситуації в даній вибірці є стиль уникнення (42%), наступний за кількістю представників є стиль конкуренція (38%), компроміс (12%), а найменш поширеним є стиль пристосування (8%). Стиль партнерства не було виявлено в жодного з досліджуваних. При аналізі даних враховувалися тільки ті результати, в яких було отримано один певний переважаючий стиль поведінки у конфліктній ситуації.

Нами було проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена. Кореляційний аналіз для перевірки наших гіпотез було проведено між такими методиками, як:

1. Методика Басса-Даркі, а саме індексом агресивності та методика К. Томаса;
2. Методика Дж.Тейлора та методика К. Томаса;
3. Методика Б.Цуканова та методика К. Томаса

Між методикою Г. Айзенка та методикою К. Томаса кореляційний аналіз не проводився, оскільки нами було обрано методику Б. Цуканова, як основу для дослідження переважаючого типу темпераменту зважаючи на об'єктивність даного методу, а тест Айзенка використовувався для підтвердження результатів за методикою Цуканова. Варто зазначити, що в нашому аналізі ми використовували тільки чисті типи.

Отже, в результаті кореляційного аналізу нами було отримано наступні результати:

1. Між шкалою «Методика Б.Цуканова» і шкалою «Тест К. Томаса» існують значущі середні негативні взаємозв'язки ($r = -0,51$ ***, $p < 0,001$). Чим більшою мірою виражені показники за шкалою «Методика Б.Цуканова», тим менше виражені показники за шкалою «Тест К. Томаса». Це означає, що в нашій вибірці холерику притаманний стиль компромісу та частково конкуренції, сангвініку – стиль конкуренції, меланхоліку – стиль пристосування та уникання, а флегматику – пристосування та уникання. Стиль партнерства не віднесений до жодного з темпераментів, оскільки жоден з учасників емпіричного дослідження не показав даний результат.
2. Між шкалою «Індекс агресивності» і шкалою «Тест К. Томаса» не було виявлено значимих взаємозв'язків ($r = -0,12$, $p < 0,001$) що означає, що

агресивність, як особистісна риса, не корелює із вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.

3. Між шкалою «Методика Дж.Тейлора» і шкалою «Тест К. Томаса» не було виявлено значимих взаємозв'язків ($r = -0,147$, $p < 0,001$) що означає, що тривожність, як психологічна властивість, не корелює із вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.

В минулому році нами було проведено дослідження стосовно проблематики впливу переважаючого типу темпераменту на формування стилю в конфліктній ситуації в підлітків, в результаті якого наша гіпотеза, що темперамент впливає на поведінку в конфлікті не була підтверджена ($p = 0,093$ та $p = 0,091$). Зважаючи на цьогорічні результати, можна побачити, що вони суттєво відрізняються від попередніх і можна сказати, що наша перша гіпотеза підтвердилася. Варто зазначити, що відмінність результатів можуть бути спричинені декількома факторами:

- різниця у кількості учасників дослідження (в минулому році у нас було 25 учасників, у цьому – 52);
- різні школи із властивими для них особливостями субкультур;
- різні класні керівники, які по різному впливають на соціальний клімат у класі;

Враховуючи результати досліджень нашої проблематики, які проводилися попередньо, варто зазначити, що зв'язок темпераменту зі стилем підтверджувався, проте в різних дослідженнях різним темпераментам відповідали різні стилі. Так, наприклад, у дослідженні Григор'євої І., стиль та темперамент корелюють між собою наступним чином: холерикам притаманні такі стилі, як конкуренція (80%) та партнерство(20%), сангвінікам – також конкуренція (60%) та партнерство (40%), флегматикам – компроміс та уникнення, а меланхолікам – компроміс та пристосування [9]. На противагу цим результатам, Канцлер Л.А. та Бочанцева Л.І. наголошують у своїх висновках, що дані два елементи корелюють між собою в такому вигляді: холерикам

притаманний стиль конкуренції, сангвінікам – партнерство, флегматикам – пристосування, а меланхолікам – уникання [14]. Белов Д.Е. та Тесля Ю.В. також досліджували феномен формування поведінки в конфлікті, а саме вплив темпераменту на стиль поведінки у конфліктній ситуації – за їх результатами, гіпотеза не знайшла свого підтвердження [4]. Варто зазначити, що всі дослідження, описані вище, використовували лише тест Г. Айзенка на виявлення переважаючого типу темпераменту. З цього можна зробити висновок, що загальна гіпотеза підтвердилася, проте варто зважати і на той факт, що деякі результати інших досліджень також підтверджують дану гіпотезу, проте показують різні зв'язки темпераментів та стилів. Ми вважаємо, що через цей факт, дана гіпотеза потребує додаткового аналізу та дослідження і це може стати предметом для подальшого вивчення.

Результати кореляційного аналізу за шкалами «Індекс агресивності» та «Стиль поведінки в конфліктній ситуації» показали, що між даними показниками не виявлено значущого взаємозв'язку. Дані результати таким чином спростовують нашу гіпотезу про те, що агресивність, як особистісна риса, не корелює із формування стилю поведінки в конфліктній ситуації. Інші дослідження, які були проведені стосовно даної проблематики показують відмінності від наших результатів. Так, дослідження Сергієнко Н. П. та Сергієнко Ю. В. підтвердило гіпотезу, що агресивність впливає на формування стилю поведінки в конфліктній ситуації [59]. Результати досліджень Шамликашвили Ц. А., Харитонова С. В., Пчелінцевої Д. Н. та Графського В. П. показали, що конфліктна напруженість в освітніх установах не може бути пояснена тільки агресивністю учнів і це вимагає більш глибоких і серйозних досліджень [65]. Головач В. за результатами своїх досліджень вказує, що не існує взаємозв'язку між агресивністю та стратегією поведінки в конфліктній ситуації [18], що підтверджується і нашими результатами.

Результати кореляційного аналізу за шкалами «Рівень тривожності» та «Стиль поведінки в конфліктній ситуації» також показали, що між даними

показниками не існує значущого взаємозв'язку в досліджуваній вибірці. Дані результати таким чином спростовують нашу гіпотезу про те, що тривожність, як психологічна властивість, не впливає прямо на формування стилю поведінки в конфліктній ситуації. Інші дослідження, які були проведені стосовно даної проблематики показують відмінності від наших результатів. Результати емпіричного дослідження Шишелової Н. В., Городилової С. А. та Батеневої М. В. стосовно проблематики впливу тривожності на формування стилю поведінки в конфліктній ситуації показали, що між тривожністю та стилем поведінки у конфліктній ситуації існує слабкий кореляційний зв'язок і що гіпотеза підтверджена лише частково [35]. Куїмова Н. Н. та Григошина Ю. А. в своєму дослідженні припустили наступне:

1. Підлітки з високим рівнем тривожності демонструватимуть такі стратегії поведінки як пристосування, уникнення;
2. Підлітки з низьким і середнім рівнем тривожності частіше використовують стиль співробітництва при вирішенні конфліктних ситуацій.

Як результат, вони отримали, що у тривожних підлітків переважають такі стилі поведінки в конфліктній ситуації як суперництво, уникнення і пристосування, а у не тривожних підлітків в основному переважає стиль суперництво. Таким чином, дані результати спростовують їх гіпотезу і свідчать про те, що тривожність не впливає прямо на стиль поведінки в конфліктній ситуації [67]. Дослідження Асадуллаєва О. В. та Головкова Т. С. показали, що, навпаки, рівень тривожності впливає на поведінку старшокласників в конфліктних ситуаціях. Підлітки з високим рівнем тривожності в конфлікті обирають суперництво, тобто не враховують інтересів співрозмовника, а підлітки з низьким рівнем в конфлікті або йдуть на компроміс або співпрацюють [3]. В таблиці 2 нами було зазначено методики, вибірку та результати дослідження вище перелічених авторів.

Дослідники	Вибірка	Гіпотеза дослідження	Методи дослідження	Результати
Григор'єва І.В.	139 студентів жіночої статі, 22-32 роки.	Гіпотеза дослідження полягає в припущенні про те, що адаптивна поведінка студенток в конфліктних ситуаціях детермінується: темпераментом, механізмами психологічного захисту, стратегіями поведінки в конфліктних ситуаціях.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Особистісний опитувальник Г. Айзенка для визначення темпераменту; 2. опитувальник Плутчика - Келлермана - Конте «Індекс життєвого стилю» («Life Style Index») для виявлення механізмів психологічного захисту; 3. тест К. Томаса «Стратегія поведінки в конфліктній ситуації»; 4. методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (методика СПА) для оцінки адаптації і інтернальності; 5. опитувальник М. Снайдера «Шкала соціального самоконтролю» для виявлення 	Гіпотеза стосовно впливу темпераменту на формування стилю в конфліктній ситуації підтвердилася: виявлено взаємозв'язок типів темпераменту і стратегій поведінки в конфліктній ситуації студенток: для сангвініків властиво застосовувати стратегії поведінки протиборство і поступки; холерики використовують стратегії поведінки співробітництво і протиборство; у меланхоліків спостерігається переважання стратегій поведінки компроміс і

			<p>соціальної пристосованості в адаптації Н.В. Амяга;</p> <p>6. авторська анкета для виявлення уявлень студентів про складні життєві, в тому числі конфліктних, ситуаціях;</p> <p>7. математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.</p>	<p>протиборство; для флегматиків найбільш поширеними є стратегії поведінки компроміс і співробітництво [16].</p>
<p>Канцлер Л.А., Бочанцева Л.И.</p>	<p>30 підлітків, учні 6 класу</p>	<p>Гіпотеза дослідження полягає в припущенні про те, що якщо тип темпераменту взаємопов'язаний з деякими особливостями особистості, то він впливає на вибір стратегії поведінки в конфліктній ситуації.</p>	<p>1. Визначення темпераменту для підлітків (опитувальник Айзенка);</p> <p>2. Опитувальник «Стиль поведінки в конфлікті» К. Томаса;</p> <p>3. Методика «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїн і П.А.Ковалева;</p> <p>4. Методика «Домінуючі стратегії конфліктної поведінки» (метафоричний варіант);</p> <p>5. «Карта спостережень» Л.Стотта;</p>	<p>Гіпотеза стосовно впливу темпераменту на формування стилю в конфліктній ситуації підтвердилася: в ході дослідження особливостей поведінки підлітків різних типів темпераменту в конфліктних шкільних ситуаціях були виявлені такі особливості: у меланхоліків переважає в</p>

			6. Математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.	основному уникнення, відхід у себе. Переважним типом поведінки в конфліктних шкільних ситуаціях у сангвініків є співпраця, позитивна агресія, неврагмовність. У флегматиків домінує пристосування, позитивна агресія. Холериків в конфліктних шкільних ситуаціях характеризує явне суперництво, негативна агресивність і емоційніше напруга [25].
Белов Д.Е. та Тесля Ю.В.	Жінки-оператори телефонних довідкових служб у віці 18-56 років (середній вік 34,5 року),	Існує взаємозв'язок між переважаючим типом поведінки в конфліктній ситуації і таких властивостей темпераменту як	1. Методика Г.Айзенка; 2. Методика К.Томаса; 3. математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.	Гіпотеза стосовно впливу темпераменту на формування стилю в конфліктній ситуації не підтвердилась. Феномени не

	всього 50 осіб.	екстраверсія і нейротизм.		пов'язані між собою [3].
Ляхова О.	60 осіб, учні 9-того, 10-того та 11-того класу.	Існує взаємозв'язок між стилем поведінки в конфліктній ситуації та темпераментом.	1. Особистісний опитувальник Айзенка. 2. Методика діагностики схильності особистості до конфліктного поводження К. Томаса.	Гіпотеза стосовно впливу темпераменту на формування стилю в конфліктній ситуації підтвердилась: учні з холеричним типом темпераменту тяжіють до стратегії типу «суперництво». Більшість учнів з сангвінічного типу темпераменту під час конфліктної ситуації вдаються до стратегії типу «компроміс». В цілому як для холериків, так і для сангвініків властиво вибирати активні стратегії поведінки. Учні з меланхолійним типом темпераменту тяжіють до

				<p>стратегії типу «компроміс» так само як і сангвініки, проте в цілому віддають перевагу пасивним стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях. Не вдалося виявити яскраво вираженої тенденції до якогось типу поведінки в конфліктній ситуації у випробовуваних з типом темпераменту «флегматик» [36].</p>
Сергієнко Н. П., Сергієнко Ю.В .	В дослідженні і брали участь працівники МРВ і ОР ДПС ДАІ.	Такі детермінанти, як агресивність та самооцінка впливають на формування стилю поведінки в конфліктній ситуації.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Опитувальник Басса-Дарки 2. Тест Будасі для визначення самооцінки 3. Опитувальник Ільїна та Ковальова для визначення агресивності і конфліктності 4. Тест К. Томаса для визначення вибору стилю поведінки у конфліктній ситуації. 	Гіпотеза стосовно впливу агресивності на формування стилю в конфліктній ситуації не підтвердилась [53].

<p>Шамликашвил и Ц.А., Харитонов С.В., Пчелінцева Д.Н. та Графский В.П.</p>	<p>11-17 річні школярі, 462 особи.</p>	<p>Існує взаємозв'язок такої детермінанти, як агресивність із стилем поведінки у конфліктній ситуації</p>	<p>1. Опитувальник агресивності «Басса-Дарки»; 2. Методика К. Томаса; 3. Математичні підрахунки проводилися за допомогою лінійної кореляції Спірмена.</p>	<p>Гіпотеза стосовно впливу агресивності на формування стилю в конфліктній ситуації підтвердилась. Конфліктна напруженість в освітніх установах не може пояснюватися тільки агресивністю учнів середніх і старших класів і це вимагає більш глибоких і серйозних досліджень [60].</p>
<p>Головач В.</p>	<p>Чоловіки і жінки у віці 20-40 років, всього 74 особи.</p>	<p>Існує взаємозв'язок між агресивністю, стратегіями поведінки в конфлікті і домінуванням півкулі головного мозку.</p>	<p>1. «Особистісний опитувальник Басса-Дарки» 2. «Стратегії поведінки в конфлікті К. Томаса» 3. класичні функціональні проби з стандартної «Схеми нейропсихологічно го дослідження» 4. Математичні</p>	<p>Гіпотеза стосовно впливу агресивності на формування стилю в конфліктній ситуації підтвердилась[14].</p>

			підрахунки були зроблені за допомогою лінійної кореляції Спірмена	
Куїмова Н.Н. та Григошина Ю.А.	У дослідженні взяли участь учні 15-16 річного віку в кількості 61 чоловік.	Стратегії поведінки в конфліктній ситуації в підлітковому віці матимуть відмінності в залежності від рівня тривожності підлітка. 1. Підлітки з високим рівнем тривожності демонструватимуть такі стратегії поведінки як пристосування, уникнення, з переважанням особистісних характеристик: безкомпромісність, підозрілість. 2. Підлітки з низьким і нормальним рівнем тривожності частіше використовують стиль співробітництва при вирішенні	1. Особистісна шкала проявів тривоги Тейлора (адаптація Т.А.Немчінова); 2. Тест - опитувальник «Дослідження тривожності» (Ч.Д.Спілбергер, Ю.Н.Ханін); 3. Особистісна агресивність і конфліктність (Є. П. Ільїн, П.А.Ковалев); 4. «Дослідження особистісної схильності до конфліктного поведіння К. Томаса» (адаптація Н. В. Грішиній). 5. Математичні підрахунки були виконані за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена та Пірсона.	Гіпотеза підтвердилася лише частково: з результатів методик можна зробити висновок про те, що у тривожних підлітків переважають такі стилі поведінки в конфліктній ситуації як суперництво, уникнення і пристосування з переважання характеристик: безкомпромісність, запальність, підозрілість, а у не тривожних підлітків в основному переважає стиль суперництво з проявом таких якостей як: безкомпромісність, непоступливість, позитивна

		конфліктних ситуацій, при наявності таких особистісних характеристик як напористість.		агресивність [29].
Шишелова Н.В ., Городилова С. А. та Батенева М. В.	Учні середньої школи у віці 16-18 років (35 осіб).	Тривожність взаємопов'язана з типом поведінки в конфліктних ситуаціях в юнацькому віці, а саме старшокласники з високим рівнем тривожності, використовують суперницький тип поведінки в конфліктних ситуаціях, а з низьким рівнем тривожності - співпрацю і компроміс.	1. Тест К. Томаса «Визначення стилю своєї поведінки в передконфліктних і конфліктних ситуаціях» 2. Тест Спілбергера-Ханіна «Визначення рівня тривожності» 3. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена 4. Критерій Крускалла-Уоллеса.	Гіпотеза не підтвердилася: При аналізі взаємозв'язку тривожності з типом поведінки в конфліктних ситуаціях в юнацькому віці нами встановлено, що стиль компромісу, зустрічається як у старшокласників з високим рівнем тривожності, так і з середнім і низьким рівнем тривожності. Стиль співробітництва зустрічається у старшокласників із середнім і низьким рівнем тривожності. Стиль уникнення зустрічається у старшокласників з високим і

				середнім рівнем тривожності. Старшокласники із середнім рівнем тривожності відчують частіше стиль пристосування [30].
Асадуллаева О.В. та Головкова Т.С.	Учні 8-9 класів, 55 осіб.	Існує взаємозв'язок тривожності і стилю поведінки у конфліктній ситуації.	1) Тест Спілбергера-Ханіна «Визначення рівня тривожності»; 2) Тест-опитувальник К. Томаса «Визначення стилю своєї поведінки в передконфліктних і конфліктних ситуаціях».	Гіпотеза підтвердилася: провівши дослідження, ми відзначили, що рівень тривожності впливає на поведінку старшокласників в конфліктних ситуаціях. Підлітки з високим рівнем тривожності в конфлікті поводяться суперницьки, тобто не враховують інтересів співрозмовника, а підлітки з низьким рівнем в конфлікті або йдуть на компроміс або

				співпрацюють [2].
Царева О.О.	Дослідження проводилося з підлітками з восьми, дев'ятих класів загальною чисельністю 561 особа.	Вибір стратегій поведінки учнів підліткового віку в конфліктних ситуаціях залежить від двох взаємодіючих чинників: особистісної тривожності і сфери конфліктних ситуацій.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Шкала особистісної тривожності Ч.Д.Спілбергера, адаптована Ю.Л.Ханінім; 2. методика К. Томаса, адаптована Н. В. Грішиной «Стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях »; 3. метод інтерв'ю М.В.Кішко в модифікації автора дослідження (для виявлення типових конфліктних ситуацій, поширених в підлітковому віці); 4. опитувальник «Конфліктні ситуації в підлітковому віці», розроблений автором дослідження (для визначення частоти та інтенсивності конфліктних 	Гіпотеза підтвердилася: особистісна тривожність учнів підліткового віку впливає на стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях: зі зростанням тривожності підвищується ймовірність вибору підлітками стратегії пристосування і знижується ймовірність вибору стратегії компромісу [57].

			ситуацій у підлітків в різних сферах: школа, сім'я і середовище однолітків).	
--	--	--	--	--

Табл. 2 Порівняльна таблиця досліджень, які проводилися стосовно нашої проблематики

Зважаючи на табл. 2, можна зазначити певні схожості та відмінності в даних дослідженнях від нашого:

1. Більшість дослідників використовували при математичних підрахунках коефіцієнт кореляції Спірмена.
2. При дослідженні темпераменту, усі зазначені в таблиці вчені використовували тест Г.Айзенка для дослідження темпераменту, проте жоден з них не використовував методику Б. Цуканова.
3. Є відмінності між віковими групами, над якими проводилися аналогічні дослідження зв'язку темпераменту, агресивності та тривожності із стилем поведінки у конфліктній ситуації – не всі проводили дослідження на підлітках.
4. Є відмінності також і в чисельності вибірки – від 30 до 462 осіб, що має суттєвий вплив на результати дослідження та їх репрезентативність.
5. При дослідженні зв'язку агресивності та стилю поведінки в конфліктній ситуації використовували більшість вчених як базу методику Басса-Даркі та методику К.Томаса, проте є також одне дослідження, в якому додатково використовувався опитувальник Ільїна та Ковальова для аналізу агресивності та конфліктності особистості.
6. При дослідженні зв'язку тривожності та стилю поведінки в

конфліктній ситуації більшість вчених використовували методику дослідження тривожності Спілберга-Ханіна, замість методики Дж. Тейлора, яка була використана в нашому дослідженні.

Отже, різниця результатів може бути пояснена тим, що дослідження проводилися в різних містах, в різних школах, з властивими їм особливостями субкультури, деякі на різних вибірках із різною чисельністю людей, а також різницею використаних методик для підтвердження одних і тих самих гіпотез. Це зумовили той чи інший зв'язок темперамента, агресивності та тривожності зі стилем поведінки у конфліктній ситуації. Зважаючи на це, можна зробити висновок, що результати минулих досліджень не можуть розповсюджуватися на всю генеральну сукупність.

За допомогою кореляційного аналізу, нами було також встановлено наступне: були виявлені значущі помірні позитивні взаємозв'язки між шкалою «Тривожність» за результатами методики Дж.Тейлора і шкалою «Агресивність» за результатами методики Басса-Даркі ($r = 0,458^{**}$, $p < 0,01$). Чим більшою мірою виражені показники за шкалою «Тривожність», тим більше виражені показники за шкалою «Агресивність». Це означає, що чим більше рівень тривожності у підлітка, тим більший рівень агресивності він має.

Отже, враховуючи результати нашого дослідження, можна зробити висновок, що:

1. Темперамент в нашій вибірці впливає на вибір стилю в конфліктній ситуації.
2. Агресивність, як особистісна риса, не корелює зі вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.
3. Тривожність, як психологічна властивість, не корелює із вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Ми можемо зробити припущення про те, що на нашій вибірці ми не отримали сильного кореляційного зв'язку між шкалами «Тривожність», «Агресивність» із шкалою «Стиль поведінки в конфліктній ситуації» виходячи з наступних особливостей:

- За результатами методики Дж. Тейлора лише один учень проявив високий рівень тривожності;
- За результатами методики Басса-Даркі у 82% учнів індекс агресивності вище норми, в той час, як лише один учень має індекс агресивності в нормі. Такий високий показник агресивності у двох класах потребує додаткового дослідження для виявлення причин даного феномену;
- За результатами методики К. Томаса, жоден з учнів не продемонстрував такий стиль поведінки в конфліктній ситуації, як партнерство. Ми можемо припустити, що відсутність даного стилю може бути пов'язаним із високим рівнем агресивності, оскільки ці два поняття є взаємовиключними.

Такі результати нашого психодіагностичного дослідження могли стати причиною відсутності кореляції між рівнем тривожності та вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації, між рівнем агресивності та вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Враховуючи результати спостереження, можна сказати, що класний керівник, як інший дорослий, окрім батьків, який відіграє значну роль в житті учня, може впливати на ті чи інші прояви агресії, показувати своє позитивне або негативне ставлення до них, своїм власним прикладом обирати той чи інший стиль поведінки в конфліктній ситуації, чим спонукати дітей його наслідувати. Даний фактор потребує додаткового дослідження, зокрема стосунків вчителя та учнів, особистості вчителя.

Результати, отримані в ході нашого теоретичного та емпіричного аналізу можуть бути використані у подальшому дослідженні стилів поведінки у конфліктній ситуації, вивчені факторів, які впливають на їх формування. Дана

проблематика може стати предметом для подальшого дослідження в соціокультурному, гендерному, індивідуально-типологічному аспектах, а також вивчення не тільки психологічних, а й соціальних детермінант конфліктності.

Результати тесту Айзенка, Б.Цуканова, Томаса-Кілмана та Басса-Даркі див. в додатку А та Б.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Проведене емпіричне дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

У дослідженні взяли участь учні 9-А та 9-Б класі СЗШ № 129 м. Києва із поглибленим вивченням англійської мови. Вибірку дослідження склало 52 піддослідних віком від 14 до 15 років.

За результатами спостереження можна зробити висновок, що в обох класах дружність стосунків на низькому рівні, присутня конкуренція, пасивна та фізична агресія, є ознаки булінгу та присутня певна ієрархія в кожному класі.

За тестом-опитувальником Г.Айзенка найбільш поширений тип переважаючого темпераменту в даній вибірці складають сангвініки (44%), наступні за кількістю холерики (23%), та найменш поширені є меланхолічний та флегматичний тип темпераменту (19% та 14% відповідно).

Найбільш поширений тип переважаючого темпераменту в даній вибірці за методикою Цуканова складають сангвініки (44%), наступні за кількістю флегматики (29%), та найменш поширеними є меланхолічний та холеричний тип темпераменту (19% та 8%).

За результатами методики Дж.Тейлора, учнів із низьким рівнем тривожності – 33%, із середнім рівнем тривожності з тенденцією до низької – 23%, із середнім рівнем тривожності з тенденцією до високої тривожності – 42% і з дуже високою тривожністю – 2% (всього один учень). Жоден з учнів не має високої тривожності (тобто результат між 25 – 40 балами).

За результатами методики Басса-Даркі індекс ворожості у 82% учнів вище норми, а індекс агресивності у - 20% опитаних.

Аналіз результати за 8 шкалами методики Басса-Даркі показали нам наступне:

- Шкала «Фізична агресія» вище норми у 21% учнів;
- Шкала «Непряма агресія» вище норми у 25% учнів;

- Шкала «Роздратування» вище норми у 19% учнів;
- Шкала «Образа» вище норми у 9% учнів;
- Шкала «Вербальна агресія» вище норми у 8% учнів;
- Шкала «Підозрілість» вище норми у 6% учнів;
- Шкала «Негативізм» вище норми у 8% учнів;
- Шкала «Почуття провини» вище норми у 4% учнів.

За даними результатами можна зробити висновок, що найбільш розповсюджений показник агресії в даній вибірці є непряма агресія та фізична агресія, а найменш – почуття провини.

Найбільш поширеним стилем поведінки в конфліктній ситуації за результатами методики К. Томаса в даній вибірці є стиль уникнення (42%), наступний за кількістю представників є стиль конкуренція (38%), компроміс (12%), а найменш поширеним є стиль пристосування (8%). Стиль партнерства не було виявлено в жодного з досліджуваних. При аналізі даних враховувалися тільки ті результати, в яких було отримано один певний переважаючий стиль поведінки у конфліктній ситуації.

Нами було проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена. Кореляційний аналіз для перевірки наших гіпотез було проведено між такими методиками, як:

- i. Методика Басса-Даркі, а саме індексом агресивності та методика К. Томаса;
- ii. Методика Дж.Тейлора та методика К. Томаса;
- iii. Методика Б.Цуканова та методика К. Томаса

Між методикою Г. Айзенка та методикою К. Томаса кореляційний аналіз не проводився, оскільки нами було обрано методику Б. Цуканова, як основу для дослідження переважаючого типу темпераменту зважаючи на об'єктивність даного методу, а тест Айзенка використовувався для підтвердження результатів за

методикою Цуканова. Варто зазначити, що в нашому аналізі ми використовували тільки чисті типи.

Отже, в результаті кореляційного аналізу нами було отримано наступні результати:

- Між шкалою «Методика Б.Цуканова» і шкалою «Тест К. Томаса» існують значущі середні негативні взаємозв'язки ($r = -0,51$ ***, $p < 0,001$). Чим більшою мірою виражені показники за шкалою «Методика Б.Цуканова», тим менше виражені показники за шкалою «Тест К. Томаса». Це означає, що в нашій вибірці холерику притаманний стиль компромісу та частково конкуренції, сангвініку – стиль конкуренції, меланхоліку – стиль пристосування та уникання, а флегматику – пристосування та уникання. Стиль партнерства не віднесений до жодного з темпераментів, оскільки жоден з учасників емпіричного дослідження не показав даний результат.
- Між шкалою «Індекс агресивності» і шкалою «Тест К. Томаса» не було виявлено значимих взаємозв'язків ($r = -0,12$, $p < 0,001$) що означає, що агресивність, як особистісна риса, не корелює із вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.
- Між шкалою «Методика Дж.Тейлора» і шкалою «Тест К. Томаса» не було виявлено значимих взаємозв'язків ($r = -0,147$, $p < 0,001$) що означає, що тривожність, як психологічна властивість, не корелює із вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Нами було проведено порівняльний аналіз досліджень з аналогічної проблематики із нашими. Було виявлено суттєву різницю в деяких результатах досліджень від наших. Різниця результатів може бути пояснена тим, що дослідження проводилися в різних містах, в різних школах, з властивими їм особливостями субкультури, деякі на різних вибірках із різною чисельністю людей, а також різницею використаних методик для підтвердження одних і тих самих гіпотез. Це зумовили той чи інший зв'язок темпераменту, агресивності та тривожності зі стилем поведінки у конфліктній ситуації. Зважаючи на це, можна

зробити висновок, що результати минулих досліджень не можуть розповсюджуватися на всю генеральну сукупність.

За допомогою кореляційного аналізу, нами було також встановлено наступне: були виявлені значущі помірні позитивні взаємозв'язки між шкалою «Тривожність» за результатами методики Дж.Тейлора і шкалою «Агресивність» за результатами методики Басса-Даркі ($r = 0,458^{**}$, $p < 0,01$). Чим більшою мірою виражені показники за шкалою «Тривожність», тим більше виражені показники за шкалою «Агресивність». Це означає, що чим більше рівень тривожності у підлітка, тим більший рівень агресивності він має.

Ми можемо зробити припущення про те, що на нашій вибірці ми не отримали сильного кореляційного зв'язку між шкалами «Тривожність», «Агресивність» із шкалою «Стиль поведінки в конфліктній ситуації» виходячи з наступних особливостей:

- За результатами методики Дж. Тейлора лише один учень проявив високий рівень тривожності;
- За результатами методики Басса-Даркі у 82% учнів індекс агресивності вище норми, в той час, як лише один учень має індекс агресивності в нормі. Такий високий показник агресивності у двох класах потребує додаткового дослідження для виявлення причин даного феномену;
- За результатами методики К. Томаса, жоден з учнів не продемонстрував такий стиль поведінки в конфліктній ситуації, як партнерство. Ми можемо припустити, що відсутність даного стилю може бути пов'язаним із високим рівнем агресивності, оскільки ці два поняття є взаємовиключними.

Такі результати нашого психодіагностичного дослідження могли стати причиною відсутності кореляції між рівнем тривожності та вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації, між рівнем агресивності та вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Враховуючи результати спостереження, можна сказати, що класний керівник, як інший дорослий, окрім батьків, який відіграє значну роль в житті учня, може впливати на ті чи інші прояви агресії, показувати своє позитивне або негативне ставлення до них, своїм власним прикладом обирати той чи інший стиль поведінки в конфліктній ситуації, чим спонукати дітей його наслідувати. Даний фактор потребує додаткового дослідження, зокрема стосунків вчителя та учнів, особистості вчителя.

Результати, отримані в ході нашого теоретичного та емпіричного аналізу можуть бути використані у подальшому дослідженні стилів поведінки у конфліктній ситуації, вивчені факторів, які впливають на їх формування. Дана проблематика може стати предметом для подальшого дослідження в соціокультурному, гендерному, індивідуально-типологічному аспектах.

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТУ В ОСІБ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ.

3.1. Методичні рекомендації щодо впровадження міні-тренінгу з розвитку навичок шкільного посередництва

На сучасному етапі розвитку суспільства діти зіштовхуються із різними конфліктами, особливо велика частка таких виникає у шкільному середовищі, що часто супроводжуються проявом ворожості, агресивності, нестриманості, прагненням принизити співбесідника, а іноді і застосуванням фізичної сили. Причинами такої поведінки можуть бути особистісні чи ситуативні, суб'єктивні чи об'єктивні чинники. Саме тому, проблема вирішення, зниження та профілактики конфліктів та конфліктної поведінки є актуальною та потребує уваги дослідників. Для профілактики та корекції конфліктної поведінки важливим є впровадження низки завдань в педагогічну діяльність. Ці завдання можна реалізувати за допомогою активних методів навчання, зокрема, за допомогою соціально-психологічного тренінгу.

Після проведення емпіричної частини нашого дослідження, нами були зроблені на основі результатів наступні висновки:

1. За нашими спостереженнями нами було зроблено висновок висновок, що в обох класах дружність стосунків на низькому рівні, присутня конкуренція, пасивна та фізична агресія, є ознаки булінгу та присутня певна ієрархія в кожному класі.
2. Стиль партнерства за методикою К. Томаса не продемонстрував жоден з учнів.
3. В обох класах учні продемонстрували досить високі показники індексу агресії;
4. Між темпераментом та стилем поведінки в конфліктній ситуації існують значущі середні негативні взаємозв'язки ($r = -0,51$ ***, $p < 0,001$).

Зважаючи на дані висновки і також для практичної реалізації наших результатів, нами було запропоновано міні-тренінг з розвитку навичок шкільного посередництва для підлітків.

У розробці власної тренінгової програми ми використовували напрацювання таких науковців, як Гірник А.М., Зуб Л., Журавель Т., Лях Т., Мельник Л., Пилипас Ю., Сергєєва К., Снітко М., Строева Н., Янковець В., Шапиро Д., Рогаль Н. І.

Мета тренінгу: ознайомити дітей із поняттям «шкільне посередництво» та навчити певним навичкам шкільної медації; надати можливість учасникам тренінгу отримати досвід конструктивного розв'язання конфліктних ситуацій.

Завдання тренінгу:

- Запобігання виникненню конфліктів серед підлітків;
- Підвищення здатності підлітків формувати здорові та мирні стосунки із однолітками;
- Допомогти учасникам навчитися неупередженого оцінювання конфліктної ситуації;
- Відпрацювання навичок ефективного спілкування та вирішення конфліктних ситуацій;
- Відпрацювання лідерських якостей та формування мотивації до участі у суспільно корисній діяльності серед підлітків та молоді;

Цільова група: тренінг призначений для підлітків у віці від 14 до 18 років для проведення у школі педагогами.

Зміст програми:

Заняття 1.

1. Узгодження правил тренінгу із учасниками.
2. Вправа «Інтерв'ю»
3. Вступ у посередництво.
4. Вправа «Коло».
5. Формування таблички відповідей з вправи «Коло».
6. Підведення підсумків заняття.

Заняття 2.

1. Привітання.
2. Повторення.
3. Вправа «Скільки квадратів Ви бачите?»
4. Вправа «Якості та вміння, важливі для ефективного спілкування».
5. Рольова гра «Згладжування конфліктів».
6. Завершення заняття. Підведення підсумків.

Тривалість програми тренінгу: 2 заняття по 45 хвилин (1 урок)

3.2. План програми тренінгу з розвитку навичок шкільного посередництва

Як вже було описано вище, програма тренінгу, запропонована нами, складається з 2 занять по 45 хвилин кожне, тобто 2 уроки.

План програми тренінгу:

Заняття перше – прийняття правил тренінгу, ознайомлення із поняттям «шкільне посередництво»

- 1) Узгодження правил тренінгу із учасниками.
- 2) Вправа «Інтерв'ю» - учасники мають об'єднатися в пари та протяго 10 хвилин розмовляти зі свої партнером. Основна задача – дізнатися про співрозмовника якомога більше і потім кожен з учасників готує коротку презентацію с вого партнера. Таким чином, учні маот підкреслити індивідуальність кожного, несхожість з іншими.
  - а. Мета вправи: розвинути навички активного слухання, зменшити комунікативну дистанцію між учасниками тренінгу.
- 3) Вступ у посередництво. На даному етапі, учням надають інформацію про:
  - а. Поняття «посередництво»;
  - б. Обов'язки посередника;
  - с. Чому важливо навчитися навичкам посередництва.

4) Вправа «Коло». Учасники утворюють коло. Вони повинні передавати м'яч у вільному порядку, але так, щоб не давати його сусідові праворуч і ліворуч. Обов'язкова умова: м'яч повинен отримати кожний член команди 1 раз. Коли учень отримує м'яч, він має відповісти на питання «що для тебе означає конфлікт?»

Примітка: відповіді необхідно фіксувати педагогами, які проводять тренінг. В подальшому дані відповіді необхідно буде згрупувати на дошці у вигляді mind-map.

5) Формування таблички відповідей з вправи «Коло». Педагог малює на дошці коло, в центрі якого написано «що таке конфлікт» та біля стрілочок, які намальовані з різних сторін від кола, пише визначення конфлікту, які описали діти. Далі педагог обговорює із дітьми дані відповіді, групує їх.

б) Підведення підсумків заняття.

Заняття 2.

1) Привітання. Учасники сідають у коло і по черзі вітають одне одного, обов'язково необхідно наголосити на індивідуальні особливості партнера. Учасник може звертатися до всіх одразу або до конкретної людини. Під час цієї психологічної розминки група зможе налаштуватися на довірчий стиль спілкування.

2) Повторення. Під час цього етапу тренінгу, педагог має нагадати учням про основні правила тренінгу, значення поняття посередництво та основні обов'язки посередника.

3) Вправа «Скільки квадратів Ви бачите?». Для цього педагогу знадобиться малюнок квадрата, що складається з 16 однакових за розміром квадратів. Вчитель показує цей малюнок учням зі словами «Скільки квадратів ви бачите на цьому малюнку?». Бажано записувати версії, які будуть висловлювати учні. Через деякий час, коли основні версії будуть озвучені, Ви починаєте обговорення з розгляду версії, в якій називається найменша кількість квадратів. Наприклад, питаєте: «Чи досі хтось бачить тільки іб

квадратів на цьому малюнку?» Якщо прихильників версії не лишилося, рухаємося далі та питаємо, наприклад: «Чи досі хтось бачить тільки 21 квадрат на цьому малюнку?» Якщо таких не залишилося, то розглядаємо наступну цифру. Якщо ж є прихильник версії «21 квадрату», ми просимо його підійти до малюнка та показати, які квадрати він бачить. Потім викликаємо до дошки того, хто бачить квадрати, які не вказав попередник. Нарешті того, хто показує всі 30 квадратів. При цьому наголошуємо, що ставилося питання «Скільки квадратів ви бачите?», а не «Скільки квадратів є?». І в цьому сенсі кожен дав правильну (чесну) відповідь, оскільки вказав саме ту кількість квадратів, яку бачив на той момент. Можливо, ті, хто зумів побачити всі 30 квадратів, були нещодавно в меншості, але якщо є можливість продемонструвати квадрати, яких інші не помітили, то суперечка закінчується. Тому важливо не тільки володіти повнотою інформації, але так її подати іншій стороні, щоб та сприйняла її і уточнила своє бачення [50].

а. Завдання:

- i. Привернути увагу учнів до відмінностей у баченні однієї й тої самої ситуації різними людьми.
- ii. Продемонструвати можливості узгодити бачення різних учасників [50].

- 4) Вправа «Якості та вміння, важливі для ефективного спілкування». Кожному учню пропонується протягом 5 хвилин самостійно скласти і записати список якостей людини, які необхідні для ефективного спілкування. Після цього проводиться дискусія, метою якої є узагальнений список якостей, який записується на плакаті чи дошці. Коли роботу над плакатом, буде завершено, ведучий тренінгу пропонує обговорити, наскільки список, складений кожним учасником індивідуально, відрізняється від загального, який зображений на плакаті.
- 5) Рольова гра «Згладжування конфліктів». Вчитель розповідає про важливість уміння швидко та ефективно згладжувати конфлікти; оголошує

про те, що зараз дослідним шляхом необхідно спробувати з'ясувати головні методи урегулювання конфліктів. Учасники об'єднуються в трійки. Упродовж 5 хвилин кожна трійка придумує сценарій, за яким двоє з учасників грають ролі сторін, які конфліктують одна з одною (наприклад, подружжя, яке свариться), а третій — грає миротворця, арбітра. На обговорення ведучий ставить такі питання:

- а. «Які методи згладжування конфліктів було продемонстровано?»
- б. «Які, на Вашу думку, цікаві знахідки використовували учасники під час гри?»
- с. «Як варто було поводитися тим учасникам, яким не вдалося згладити конфлікт?»

Мета вправи: відпрацювати вміння й навички згладжування конфліктів.

б) Завершення заняття. Підведення підсумків.

ВИСНОВОК ДО 3 РОЗДІЛУ

Отже, після проведення емпіричної частини нашого дослідження, нами були зроблені на основі результатів наступні висновки:

1. За нашими спостереженнями нами було зроблено висновок, що в обох класах дружність стосунків на низькому рівні, присутня конкуренція, пасивна та фізична агресія, є ознаки булінгу та присутня певна ієрархія в кожному класі.
2. Стиль партнерства за методикою К. Томаса не продемонстрував жоден з учнів.
3. В обох класах учні продемонстрували досить високі показники індексу агресії;
4. Між темпераментом та стилем поведінки в конфліктній ситуації існують значущі середні негативні взаємозв'язки ($r = -0,51^{***}$, $p < 0,001$).

Дані висновки стали підґрунтям для практичної реалізації наших результатів. Нами було запропоновано міні-тренінг з розвитку навичок шкільного посередництва для підлітків.

У розробці власної тренінгової програми ми використовували напрацювання таких науковців, як Гірник А.М., Зуб Л., Журавель Т., Лях Т., Мельник Л., Пилипас Ю., Сергеева К., Снітко М., Строева Н., Янковець В., Шапиро Д., Рогаль Н. І.

Мета нашого тренінгу: ознайомити дітей із поняттям «шкільне посередництво» та навчити певним навичкам шкільної медиції; надати можливість учасникам тренінгу отримати досвід конструктивного розв'язання конфліктних ситуацій.

Призначений тренінг для підлітків віков від 14 до 17 років та рекомендовано для впровадження у школі педагогами. Тривалість міні-тренінгу: 2 академ. години. В програмі міні-тренінгу запропоновані вправи, які націлені на:

- Запобігання виникнення конфліктів серед підлітків;

- Підвищення здатності підлітків формувати здорові та мирні стосунки із однолітками;
- Допомогу учасникам навчитися неупереджено оцінювати конфліктну ситуацію;
- Відпрацювання навичок ефективного спілкування та вирішення конфліктних ситуацій;

ВИСНОВКИ

Отже, узагальнюючи перший розділ бакалаврської роботи, ми можемо виділити питання конфлікту та конфліктності. Явище конфлікту було досліджено та досліджується в багатьох напрямках психологічної науки і на сьогоднішній день не має одного чіткого визначення, проте ми приєднуємося до думки про визначення поняття «конфлікт», що подано в «Психологічному словнику» А.Петровського.

Поняття конфліктності також має велику кількість визначень, проте ми приєднуємося до думки Г.В. Ложкіна та Н.І.Пов'якель та їх визначення даного феномену.

Вивчаючи явище конфлікту, виділяють не тільки його види, причини його виникнення, а також типологію конфліктних особистостей та поведінку у конфліктній ситуації. Однією з найпопулярніших і широко використовуваних як в бізнесі, так і в переговорній сфері, є концепція Томаса - Кіллена, в якій виділяються п'ять основних стратегій людської поведінки в конфліктній ситуації: стиль конкуренції, уникання, пристосування, співробітництва та компромісу.

Важливим аспектом вивчення конфліктності є психологічні детермінанти, виділяють три їх види: детермінанти, пов'язані з психофізіологічними особливостями розвитку, особливості особистості та соціальні детермінанти.

Оскільки в нашому дослідженні ми обрали три психологічні властивості, які, на нашу думку, мають певний вплив на формування конфліктності особистості і є її детермінантами, а саме – тривожність, агресивність, та темперамент – варто більш детально їх розглянути.

Феномен темпераменту систематизовано у декілька підходів – гуморальна теорія (Гіппократ, Гален, П.Ф. Лесгафт), конституційна теорія (С. Кречмер, У. Шелдон), третя течія пов'язана з особливостями психічних проявів (І. Кант),

класифікація темпераментів на основі нервової системи (І. Павлов, А.І.Іванова-Смоленська, В.К.Федорова, В.К.Красуська, Б.М.Тєплов, В.Д.Небиліцин) та специфічна теорія Б.Цуканова, яка оснований на особливостях сприйняття людиною часу.

Наступну нашу детермінанту – тривожність – розглядають з різних сторін такі дослідники, як Ч. Спілбергер, Е. Борн, З. Фройд, Е. Фромм, С. К’єркегора, Р. Мей, А. Маслоу та інші.

Феномен агресивності, який обраний нами як один із детермінант конфліктності особистості, також має велику кількість теоретичних та емпіричних досліджень. Ними займалися У.Джеймс, В.Мак-Дауголл, З.Фрейд, А.Адлер, А.Бандура, Р. Берн, Д. Річардсон, Е. Фромм, К.Лоренц, К.Бютнер, Л.Берковіц, С.Фешбах, Д.Майєрс, . Д.Доллард, Н.Міллер, Т.Румянцевої , С.Завражина, О.Бовть, С. Васьківської.

У сучасній літературі проведено велику кількість досліджень нашої проблематики. Взаємозв’язок темпераменту та стилів поведінки у конфліктній ситуації емпірично досліджували такі вчені, як Н.А. Добровидова та Григор’єва І.В., Антоновський О.В., Демець Е.Г. та Мещерякова І.Н, Беловою Д.Е. та Тєслею Ю.В., Е.А.Волгуснова та М.С.Іванова, Канцлер Л.А., Бочанцева Л.И., Ляхова О. та інші. Проблематику впливу агресивності на формування стилю поведінки в конфліктній ситуації займалися Ламах М. , Сергієнко Н. П., Сергієнко Ю.В. Сєлюкова Т.В., Шамликашвили Ц.А., Харитонов С.В., Пчєлінцева Д.Н. та Графський В.П., Головач В., та інші. Вплив рівня тривожності особистості на конфліктність розглядали Романенко О. В. та Лукашенко М. Ю., Чала О.А., Куїмова Н.Н. та Григошина Ю.А., Шишелова Н. В., Городилова С.А., вчені Асадуллаєва О.В. та Головокова Т.С., Какадий І.І. та Ковалєв Є.Ю., Цєрева О.О..

Проведене емпіричне дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

У дослідженні взяли участь учні 9-А та 9-Б класі СЗШ № 129 м. Києва із

поглибленням вивченням англійської мови. Вибірку дослідження склало 52 піддослідних віком від 14 до 15 років.

За результатами спостереження можна зробити висновок, що в обох класах дружність стосунків на низькому рівні, присутня конкуренція, пасивна та фізична агресія, є ознаки булінгу та присутня певна ієрархія в кожному класі.

За тестом-опитувальником Г.Айзенка найбільш поширений тип переважаючого темпераменту в даній вибірці складають сангвініки (44%), наступні за кількістю холерики (23%), та найменш поширені є меланхолічний та флегматичний тип темпераменту (19% та 14% відповідно).

Найбільш поширений тип переважаючого темпераменту в даній вибірці за методикою Цуканова складають сангвініки (44%), наступні за кількістю флегматики (29%), та найменш поширеними є меланхолічний та холеричний тип темпераменту (19% та 8%).

За результатами методики Дж.Тейлора, учнів із низьким рівнем тривожності – 33%, із середнім рівнем тривожності з тенденцією до низької – 23%, із середнім рівнем тривожності з тенденцією до високої тривожності – 42% і з дуже високою тривожністю – 2% (всього один учень). Жоден з учнів не має високої тривожності (тобто результат між 25 – 40 баллами).

За результатами методики Басса-Даркі індекс ворожості у 82% учнів вище норми, а індекс агресивності у - 20% опитаних.

Аналіз результати за 8 шкалами методики Басса-Даркі показали нам наступне:

- Шкала «Фізична агресія» вище норми у 21% учнів;
- Шкала «Непряма агресія» вище норми у 25% учнів;
- Шкала «Роздратування» вище норми у 19% учнів;
- Шкала «Образа» вище норми у 9% учнів;
- Шкала «Вербальна агресія» вище норми у 8% учнів;
- Шкала «Підозрілість» вище норми у 6% учнів;

- Шкала «Негативізм» вище норми у 8% учнів;
- Шкала «Почуття провини» вище норми у 4% учнів.

За даними результатами можна зробити висновок, що найбільш розповсюджений показник агресії в даній вибірці є непрямая агресія та фізична агресія, а найменш – почуття провини.

Найбільш поширеним стилем поведінки в конфліктній ситуації за результатами методики К. Томаса в даній вибірці є стиль уникнення (42%), наступний за кількістю представників є стиль конкуренція (38%), компроміс (12%), а найменш поширеним є стиль пристосування (8%). Стиль партнерства не було виявлено в жодного з досліджуваних. При аналізі даних враховувалися тільки ті результати, в яких було отримано один певний переважаючий стиль поведінки у конфліктній ситуації.

Нами було проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена. Кореляційний аналіз для перевірки наших гіпотез було проведено між такими методиками, як:

- а. Методика Басса-Даркі, а саме індексом агресивності та методика К. Томаса;
- б. Методика Дж.Тейлора та методика К. Томаса;
- с. Методика Б.Цуканова та методика К. Томаса

Між методикою Г. Айзенка та методикою К. Томаса кореляційний аналіз не проводився, оскільки нами було обрано методику Б. Цуканова, як основу для дослідження переважаючого типу темпераменту зважаючи на об'єктивність даного методу, а тест Айзенка використовувався для підтвердження результатів за методикою Цуканова. Варто зазначити, що в нашому аналізі ми використовували тільки чисті типи.

Отже, в результаті кореляційного аналізу нами було отримано наступні

результати:

- Між шкалою «Методика Б.Цуканова» і шкалою «Тест К. Томаса» існують значущі середні негативні взаємозв'язки ($r = -0,51$ ***, $p < 0,001$). Чим більшою мірою виражені показники за шкалою «Методика Б.Цуканова», тим менше виражені показники за шкалою «Тест К. Томаса». Це означає, що в нашій вибірці холерику притаманний стиль компромісу та частково конкуренції, сангвініку – стиль конкуренції, меланхоліку – стиль пристосування та уникання, а флегматику – пристосування та уникання. Стиль партнерства не віднесений до жодного з темпераментів, оскільки жоден з учасників емпіричного дослідження не показав даний результат.
- Між шкалою «Індекс агресивності» і шкалою «Тест К. Томаса» не було виявлено значимих взаємозв'язків ($r = -0,12$, $p < 0,001$) що означає, що агресивність, як особистісна риса, не корелює із вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.
- Між шкалою «Методика Дж.Тейлора» і шкалою «Тест К. Томаса» не було виявлено значимих взаємозв'язків ($r = -0,147$, $p < 0,001$) що означає, що тривожність, як психологічна властивість, не корелює із вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Нами було проведено порівняльний аналіз досліджень з аналогічної проблематики із нашими. Було виявлено суттєву різницю в деяких результатах досліджень від наших. Різниця результатів може бути пояснена тим, що дослідження проводилися в різних містах, в різних школах, з властивими їм особливостями субкультури, деякі на різних вибірках із різною чисельністю людей, а також різницею використаних методик для підтвердження одних і тих самих гіпотез. Це зумовили той чи інший зв'язок темпераменту, агресивності та тривожності зі стилем поведінки у конфліктній ситуації. Зважаючи на це, можна зробити висновок, що результати минулих досліджень не можуть розповсюджуватися на всю генеральну сукупність.

За допомогою кореляційного аналізу, нами було також встановлено наступне:

були виявлені значущі помірні позитивні взаємозв'язки між шкалою «Тривожність» за результатами методики Дж.Тейлора і шкалою «Агресивність» за результатами методики Басса-Даркі ($r = 0,458^{**}$, $p < 0,01$). Чим більшою мірою виражені показники за шкалою «Тривожність», тим більше виражені показники за шкалою «Агресивність». Це означає, що чим більше рівень тривожності у підлітка, тим більший рівень агресивності він має.

Ми можемо зробити припущення про те, що на нашій вибірці ми не отримали сильного кореляційного зв'язку між шкалами «Тривожність», «Агресивність» із шкалою «Стиль поведінки в конфліктній ситуації» виходячи з наступних особливостей:

- За результатами методики Дж. Тейлора лише один учень проявив високий рівень тривожності;
- За результатами методики Басса-Даркі у 82% учнів індекс агресивності вище норми, в той час, як лише один учень має індекс агресивності в нормі. Такий високий показник агресивності у двох класах потребує додаткового дослідження для виявлення причин даного феномену;
- За результатами методики К. Томаса, жоден з учнів не продемонстрував такий стиль поведінки в конфліктній ситуації, як партнерство. Ми можемо припустити, що відсутність даного стилю може бути пов'язаним із високим рівнем агресивності, оскільки ці два поняття є взаємовиключними.

Такі результати нашого психодіагностичного дослідження могли стати причиною відсутності кореляції між рівнем тривожності та вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації, між рівнем агресивності та вибором стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Враховуючи результати спостереження, можна сказати, що класний керівник, як інший дорослий, окрім батьків, який відіграє значну роль в житті учня, може впливати на ті чи інші прояви агресії, показувати своє позитивне або негативне ставлення до них, своїм власним прикладом обирати той чи інший стиль

поведінки в конфліктній ситуації, чим спонукати дітей його наслідувати. Даний фактор потребує додаткового дослідження, зокрема стосунків вчителя та учнів, особистості вчителя.

Результати, отримані в ході нашого теоретичного та емпіричного аналізу можуть бути використані у подальшому дослідженні стилів поведінки у конфліктній ситуації, вивчені факторів, які впливають на їх формування. Дана проблематика може стати предметом для подальшого дослідження в соціокультурному, гендерному, індивідуально-типологічному аспектах.

Після проведення емпіричної частини нашого дослідження, нами були зроблені на основі результатів наступні висновки:

1. За нашими спостереженнями нами було зроблено висновок, що в обох класах дружність стосунків на низькому рівні, присутня конкуренція, пасивна та фізична агресія, є ознаки булінгу та присутня певна ієрархія в кожному класі.
2. Стиль партнерства за методикою К. Томаса не продемонстрував жоден з учнів.
3. В обох класах учні продемонстрували досить високі показники індексу агресії;
4. Між темпераментом та стилем поведінки в конфліктній ситуації існують значущі середні негативні взаємозв'язки ($r = -0,51$ ***, $p < 0,001$).

Дані висновки стали підґрунтям для практичної реалізації наших результатів. Нами було запропоновано міні-тренінг з розвитку навичок шкільного посередництва для підлітків.

У розробці власної тренінгової програми ми використовували напрацювання таких науковців, як Гірник А.М., Зуб Л., Журавель Т., Лях Т., Мельник Л., Пилипас Ю., Сергеева К., Снітко М., Строева Н., Янковець В., Шапиро Д., Рогаль Н. І..

Мета нашого тренінгу: ознайомити дітей із поняттям «шкільне посередництво» та навчити певним навичкам шкільної медації; надати можливість учасникам тренінгу отримати досвід конструктивного розв'язання конфліктних ситуацій.

Призначений тренінг для підлітків віков від 14 до 17 років та рекомендовано для впровадження у школі педагогами. Тривалість міні-тренінгу: 2 академ. години. В програмі міні-тренінгу запропоновані вправи, які націлені на:

- Запобігання виникнення конфліктів серед підлітків;
- Підвищення здатності підлітків формувати здорові та мирні стосунки із однолітками;
- Допомогу учасникам навчитися неупереджено оцінювати конфліктну ситуацію;
- Відпрацювання навичок ефективного спілкування та вирішення конфліктних ситуацій;

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анцупов А.Я. Словарь конфликтолога / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – СПб.: Питер, 2006. – 528 с.
2. Ассадулаева О. В. ВЗАИМОСВЯЗЬ ТРЕВОЖНОСТИ И СТИЛЕЙ ПОВЕДЕНИЯ В КОНФЛИКТНОЙ СИТУАЦИИ / О. В. Ассадулаева, Т. С. Головкова. // Основные вопросы теории и практики педагогики и психологии / Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. № 2.. – 2016. – С. с .195.
3. Белова Д. Диагностика зависимости стратегии поведения в конфликтных ситуациях от некоторых свойств темперамента у операторов / Д. Белова, Ю. Тесля. // [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: Institutional repository of Russian State Vocational Pedagogical University.
4. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц.; пер. с англ. А.Боричева, Л.Царук, Л.Ордановской. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – 512 с.
5. Білий Б. Стиль індивідуальної поведінки особистості в конфлікті / Б.В. Білий. – Київ, 2000. – 214 с.
6. Богданов Е. Н. Психология личности в конфликте / Е. Н. Богданов, В. Г. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2004. – 224 с.
7. Божович Л. Проблемы формирования личности / Л. Божович. – М.: Педагогика, 1995. – 350 с.
8. Бэрн Р. Агрессия / Р. Бэрн, Д. Ричардсон; пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова, С. Шпак. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
9. Варій М. Й. Загальна психологія.: підр. для студ. вищ. навч. закл./ М.Й. Варій – [3-тє вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.
10. Волгуснова Е. Корреляция показателей темперамента и уровня конфликтности в супружеской паре / Е. Волгуснова, М. Иванова. // Вестник Шадринского государственного педагогического института. 2014. – С.14 -19.

11. Ворожейкін І. Конфліктологія / І.Е. Ворожейкін. – Москва, 2001. – 328 с.
12. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский; под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 476 с.
13. Гірник А.М. Основи конфліктології / А. Гірник. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 222 с
14. Головач А. В. Взаимосвязь агрессивности, стратегии поведения в конфликте и доминирования полушария головного мозга в период ранней зрелости / А. В. Головач. // Минск: Изд. центр БГУ. – 2012. – С. 16–19.
15. Григор'єва І. Індивідуально-психологічні детермінанти адаптивного поведіння студенток в конфліктних ситуаціях : дис. канд. псих. наук : 19.00.01 / Григор'єва І.В. – Москва, 2018. – 215 с.
16. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришин. – Спб.: ПИТЕР, 2000. – 544 с.
17. Дебора Ричардсон. Агресия у детей и подростков: Учебное пособие пер. с англ. С.Шпак / Д. Ричардсон. – Спб.: Речь, 2006. – 336 с.
18. Демець Е. ВЗАИМОСВЯЗЬ ОСОБЕННОСТЕЙ ТЕМПЕРАМЕНТА И СТРАТЕГИИ ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ В СИТУАЦИИ МЕЖЛИЧНОСТНОГО КОНФЛИКТА / Е. Демець, І. Мещерякова. // Гуманитарно-педагогическая академия (филиал) Федерального государственного образовательного учреждения высшего образования «Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского» (Ялта). 2018. – №58. – С. 305–310.
19. Добровидова Н. Взаимосвязь личных особенностей студентов с доминирующей стратегией выхода из конфликтной ситуации / Н.А. Добровидова. // Вестник ВГУ. 2018. – С. 34–37.
20. Долинська Л. Психологія конфлікту / Л. Долинська, Л. Матяш-Заяц. – Київ: Каравела, 2017. – 304 с.
21. Дроздов О.Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посібн. / О.Ю. Дроздов, М.А. Скок. – Чернігів, 2000. – 156 с.

22. Дуткевич Т.В. Загальна психологія: (Конспект лекцій): Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т.В.Дуткевич / Кам'янець-Подільський держ. педагогічний ун-т. Кафедра психології. - Кам'янець-Подільський, 2002. – 388 с.
23. Какадий И. И. Влияние тревожности на конфликтность обучающихся / И. И. Какадий, Э. Ю. Ковалев. // Образовательные ресурсы и технологии, Москва. – 2018. – С. 13 – 22.
24. Канцлер Л. ОСОБЕННОСТИ ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ РАЗНЫХ ТИПОВ ТЕМПЕРАМЕНТА В КОНФЛИКТНЫХ ШКОЛЬНЫХ СИТУАЦИЯХ [Электронный ресурс] / Л. Канцлер, Л. Бочанцева // Международный студенческий научный вестник №3. – 2017. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.eduherald.ru/ru/article/view?id=17271>.
25. Клонингер С. Теории личности: познание человека / С. Клонингер. – СПб : Питер, 2003 р.– 720 с.
26. Крамина А. С. Конфликтология / под ред. А. С. Крамина. – СПб. : Лань, 1999. – 162 с.
27. Кречмер Э. Строение тела и характера / Э. Кречмер. – Москва: Педагогика, 1995. – 292 с.
28. Кузнецова О. В. Типы реакций на фрустрирующие ситуации при разном уровне личностной тревожности / О. В. Кузнецова // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. 2007.– № 2. – С. 114–118.
29. Куимова Н.Н., Григошина Ю.А. Взаимосвязь тревожности и стиля поведения подростков в конфликтной ситуации // Современное образование. 2018. № 2. С. 40 - 50. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=26365
30. Кьеркегор С. Страх и трепет / Серен Кьеркегор. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
31. Ламах М. Взаємозв'язок конфліктної поведінки підлітків з якостями їх особистості [Електронний ресурс] / М. Ламах // Науковий блог Національного

університету "Острозька академія". – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://naub.oa.edu.ua/2013/vzajemozvyazok-konfliktnoji-povedinky-pidlitkiv-z-yakostyamy-jih-osobystosti/>.

32. Лобаскова М. Природа індивідуальних відмінностей темпераменту у підлітковому віці / М. Лобаскова, Е. Гіндіна, С. Малих. // Теоретическая и экспериментальная психология. 2010. – С.19–27.

33. Ложкін Г.В. Практична психологія конфлікту / Г. В. Ложкін, Н. И. Повякель. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.

34. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика. – К.: МАУП, 2007. – 435 с.

35. Ляхова О. Влияние типа темперамента учащихся старших классов на поведение в конфликтных ситуациях / О. Ляхова. // Мир педагогики и психологии. Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. Нижний Новгород. 2010.

36. Максименко С. Д. Загальна психологія : Навчальний посібник. Видання друге, перероблене та доповнене. / С. Д. Максименко. – Київ: "Центр навчальної літератури", 2004. – 160 с

37. Маслоу А. Самоактуализированные люди: исследование психологического здоровья / А. Маслоу; пер. А. М. Татлыбаевой. – СПб., 1999. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://medbookaide.ru/books/fold1002/book1401/p1.php>.

38. Мей Роло. Смысл тревоги / Роло Мей. – М.: НФ Класс, 2001. – 171 с.

39. Мельничук І. Я. Організація психокорекційної роботи девіантної поведінки підлітків / І. Я. Мельничук // Зб. наук. пр. КПНУ ім. І. Огієнка. –2009. – Вип. 11. – С. 109–113.

40. Мойсеєва О.Є. Психологія агресивності: сутність та можливості корекції / О.Є. Мойсеєва. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2008. – 208 с.

41. Мостова Т. І. Характер, темперамент // Мостова Т. І. – М.: Рад.шк. – 1988. – №2. – С. 48–53

42. Общая психология: Курс лекций для первой ступени педагогического образования/ Сост. Е.И. Рогов. — М.: Гу- манит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 448 с.

43. Павелків В. Р. Психологічний аналіз змісту та типології проблеми агресивності у психологічній науці. / В. Р. Павелків. // Психологічний аналіз змісту та типології проблеми агресивності у психологічній науці.. — 2013. — С. 139–147.

44. Петровський А. Краткий психологический словарь / А. Петровський, М. Ярошевський, Л. Карпенко. — Ростов-на-Дону: ФЕНИКС, 1998. — 512 с.

45. Пов'якель Н. І. Особистісні детермінанти подолання конфліктності в юнацькому віці: навчально-методичний посібник. / Н. І. Пов'якель, Н. О. Макарчук. — Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова, “Автореферат”, 2006. — 72 с.

46. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А. М. Прихожан. — М. ; Воронеж : МОДЭК, 2000. — 304 с.

47. Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия / [сост. К.В. Сельченко]. — Минск, «Харвест», 2003. — 656 с.

48. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д. Я. Райгородский. — Москва: Бахрах-М, 2011. — 672 с.

49. Романенко О. В. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем тривожності / О. В. Романенко, М. Ю. Лукашенко. // Юридична психологія. — 2017. — С. 21–29.

50. Розвиток лідерських якостей і комунікативної компетентності: програма і методичні матеріали / Укладач Гірник А.М. — К., АУХ І ЛІТЕРА, 2016. — 72 с.

51. Румянцева Т.Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии / Т.Г. Румянцева //Вопросы психологии. — 1991. — №1. — С. 81-87

52. Селюкова Т. В. ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ ТА КОНФЛІКТНОСТІ У КУРСАНТІВ НУЦЗУ З РІЗНИМ РІВНЕМ

СУБ'ЄКТИВНОГО КОНТРОЛЮ / Т. В. Селюкова. // «Актуальні напрями сучасної практичної психології і психотерапії», Харків. – 2012. – С. 103–205.

53. Сергієнко Н. П. ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВИБІР СТИЛЮ ПОВЕДІНКИ У КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ [Електронний ресурс] / Н. П. Сергієнко, Ю. В. Сергієнко // Проблеми екстремальної та кризової психології.. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol1/27.pdf>.

54. Скрипченко О. В. Загальна психологія . Підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук. – Київ: Каравела, 2014. – 464 с. – (Каравела)

55. Тихомирова Є. Конфліктологія та теорія переговорів / Є. Тихомирова, С. Постоловський. – Рівне: Перспектива, 2008. – 240 с.

56. Э. Фромм. Бегство от свободы / Фромм Э.; [пер с англ.] ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1999. – 272 с.

57. Царева О. А. Влияние тревожности учащихся подросткового возраста на стратегии поведения в конфликтных ситуациях Библиотека авторефератов и диссертаций по педагогике <http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-07/dissertaciya-vliyanie-trevozhnosti-chaschihsya-podros> : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 "Педагогическая психология" / Царева О. А. – Москва, 2007. – 27 с.

58. Цуканов Б. Время в психике человека: Монография. / Б.И. Цуканов. – Одеса: "Астропринт", 2000. – 220 с.

59. Чала О. А. Проблеми виявів деструктивної конфліктності юнацтва / О. А. Чала // Практична психологія в системі вищої освіти: теорія, результати досліджень, технології / О. А. Чала. – Київ, 2009. – (НПУ імені М.П. Драгоманова). – (ISBN 97809664890; кн. 249).

60. Шамликашвили Ц.А. Агрессивность учащихся средних и старших классов и предпочитаемые ими стили поведения в конфликтной ситуации,

гендерный аспект / Ц. А.Шамликашвили, С. В. Харитонов, Д. Н. Пчелинцева, В. П. Графский. // Электронный журнал «Психология и право». – 2018. – С. С. 139–152..

61. Шишелова Н. В. ВЗАИМОСВЯЗЬ ТРЕВОЖНОСТИ С ТИПОМ ПОВЕДЕНИЯ В КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЯХ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ / Н. В. Шишелова, С. А. Городилова. // Психологические науки. – 2014.

62. Bourne E. The anxiety and phobia workbook / Edmund J. Bourne. – 5th ed. – Distributed in Canada by Raincoast Books Copyright, 2010. – 496 p.

63. Thomas K. Thomas – Kilmann conflict mode instrument. XICOM / К. Thomas, R. Kilmann., 1990.

ДОДАТКИ

Додаток А

Порівняльна таблиця результатів за тестом-опитувальником Айзенка (Бланк А, Б, В), методикою Дж. Тейлора, методикою Басса-Даркі, методикою Б.Цуканова та методикою К.Томаса.

№ (коди) учнів 9 А та 9 Б	Тест Айзенка (Бланк А)	Методика Б.Цуканова	Методика Дж.Тейлора	Тест К.Томаса	Методика Басса-Даркі (індекс агресивності)
1.	Ф	Ф T=1,05	2 б - низький рівень тривожності;	Уникання – 9 б.	19/43 – середня норма
2.	М	М T= 0,92	17 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Компроміс -10б.	33/43 – вище норми
3.	М	М T=0,94	8 б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Уникання 8б.	39/43 – вище норми
4.	Ф	Ф T=1,01	3 б - низький рівень тривожності;	Уникання 11б.	32/43 – вище норми
5.	М	М T=0,95	20 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Компроміс 8б	33/43 – вище норми
6.	М	М T=0,94	7 б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Уникання 9б.	29/43 – вище норми
7.	М	М T=0,95	18 б - середній рівень з тенденцією до	Уникання 12б	39/43 – вище норми

			високої тривожності;		
8.	Ф	Ф T=1,02	1 б - низький рівень тривожності;	Компроміс 9б	37/43 – вище норми
9.	С	С T=0,81	19 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 9б	27/43 – вище норми
10.	Х	Ф T=1,02	12б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Компроміс 10 б	17/43 – середня норма
11.	С	С T=0,82	24 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 8б	35/43 – вище норми
12.	С	С T=0,87	8 б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Конкуренція 11б	16/43 – середня норма
13.	Х	Ф T=1,05	3 б - низький рівень тривожності;	Уникання 12б	18/43 – середня норма
14.	С	С T=0,87	18 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 11б	27/43 – вище норми
15.	Х	Ф T=1,09	14 б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Уникання 11б	37/43 – вище норми
16.	С	С T=0,85	22 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 9б	33/43 – вище норми
17.	С	С T=0,85	18 б - середній рівень з	Конкуренція 9б	30/43 – вище норми

			тенденцією до високої тривожності;		
18.	С	С T=0,81	12б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Конкуренція 10б	26/43 – вище норми
19.	С	С T=0,83	24 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 11б	38/43 – вище норми
20.	М	М T=0,93	13 б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Компроміс 12б	36/43 – вище норми
21.	С	С T=0,84	17 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 10б	33/43 – вище норми
22.	С	С T=0,85	19 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 11б	29/43 – вище норми
23.	М	М T=0,94	9 б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Уникання 12б	28/43 – вище норми
24.	С	С T=0,84	19 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 11б	35/43 – вище норми
25.	С	С T=0,89	21 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 9б	36/43 – вище норми
26.	М	М T=0,96	14 б - середній	Уникання 9б	38/43 – вище норми

			рівень з тенденцією до низької тривожності;		
27.	С	С T=0,85	23б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 10б	36/43 – вище норми
28.	С	С T=0,88	42 б - дуже високий рівень тривожності;	Уникання 9б	37/43 – вище норми
29.	С	С T=0,82	6 б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Конкуренція 11б	36/43 – вище норми
30.	С	С T=0,83	4 б - низький рівень тривожності;	Конкуренція 8б	27/43 – вище норми
31.	С	С T=0,83	2 б - низький рівень тривожності;	Конкуренція 9б	32/43 – вище норми
32.	С	М T=0,93	17 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Уникання 9б	38/43 – вище норми
33.	С	С T=0,82	3 б - низький рівень тривожності;	Конкуренція 9б	25/43 – вище норми
34.	С	С T=0,84	4 б - низький рівень тривожності;	Конкуренція 10б	33/43 – вище норми
35.	Х	М T=0,97	16 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Уникання 10б	32/43 – вище норми
36.	С	С T=0,89	17 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Уникання 11б	36/43 – вище норми
37.	Х	Х T=0,71	4 б - низький рівень тривожності;	Компроміс 11б	18/43 – середня норма

38.	X	Ф T=1,07	18 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Уникання 126	37/43 – вище норми
39.	С	Ф T=1,08	22 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Уникання 126	34/43 – вище норми
40.	X	X T= 0,78	19 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Уникання 106	36/43 – вище норми
41.	С	С T=0,86	76 - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Конкуренція 116	29/43 – вище норми
42.	X	X T=0,76	23 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Пристосування 116	19/43 – середня норма
43.	X	Ф T=1,05	1 б - низький рівень тривожності;	Пристосування 126	33/43 – вище норми
44.	X	Ф T=1,07	4 б - низький рівень тривожності;	Уникання 106	32/43 – вище норми
45.	X	Ф T=1,06	4 б - низький рівень тривожності;	Уникання 106	32/43 – вище норми
46.	X	X T=0,75	2 б - низький рівень тривожності;	Пристосування 116	28/43 – вище норми
47.	С	С T=0,86	16 б - середній рівень з тенденцією до високої тривожності;	Конкуренція 96	36/43 – вище норми
48.	Ф	Ф T=1,06	3 б - низький рівень тривожності;	Уникання 96	19/43 – середня норма

49.	Ф	Ф T=1,05	3 б - низький рівень тривожності;	Уникання 9б	34/43 – вище норми
50.	С	С T=0,87	11 б - середній рівень з тенденцією до низької тривожності;	Уникання 9б	29/43 – вище норми
51.	Ф	Ф T=1,07	3 б - низький рівень тривожності;	Пристосування 9б	19/43 – середня норма
52.	Ф	Ф T=1,08	1 б - низький рівень тривожності;	Уникання 10б	9/43 – норма

Примітка

- «х» - холерики
- «с» - сангвініки
- «ф» - флегматики
- «м» - меланхоліки

Додаток Б

Протокол результатів за методикою Басса-Даркі

№ (коди) учнів 9 А та 9 Б	Методика Басса-Даркі (індекс агресивності)	І.В.	Результати за 8 шкалами*
1.	19/43 – середня норма	9/18 – середня норм	1. 3/10 - норма 2. 5/9 – середня норма 3. 6/11 – середня норма 4. 7/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 2/5 – середня норма 8. 8/9 – вище

2.	33/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 6/10 – середня норма 2. 7/9 – вище норми 3. 6/11 - норма 4. 13/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 5/10 – середня норма 7. 4/5 – вище норми 8. 4/9 – середня
3.	39/43 – вище норми	8/18 – середня норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 10/10 – вище норми 2. 6/9 – вище норми 3. 11/11 – вище норми 4. 11/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 6/10 – середня норма 7. 3/5 – середня норма 8. 9/9 – вище
4.	32/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 6/10 – середня норма 2. 7/9 – вище норми 3. 6/11 - норма 4. 13/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 5/10 – середня норма 7. 4/5 – вище норми 8. 4/9 – середня
5.	33/43 – вище норми	9/18 - норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 7/10 – вище норми 2. 9/9 – вище норми 3. 8/11 – вище норми 4. 9/13 – вище 5. 6/8 – вище норми 6. 3/10 – норма 7. 4/5 – вище норми 8. 6/9 – вище
6.	29/43 – вище норми	8/18 – середня норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 4/10 – середня норма 2. 7/9 – вище норми

			<p>3. 8/11 – вище норми</p> <p>4. 7/13 – вище норми</p> <p>5. 4/8 – середня норма</p> <p>6. 4/10 – середня норма</p> <p>7. 3/5 – середня норма</p> <p>8. 8/9 – вище</p>
7.	39/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<p>1. 6/10 – середня норма</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 6/11 - норма</p> <p>4. 13/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 5/10 – середня норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 4/9 – середня</p>
8.	37/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<p>1. 6/10 – середня норма</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 6/11 - норма</p> <p>4. 13/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 5/10 – середня норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 4/9 – середня</p>
9.	27/43 – вище норми	15/18 – вище норми	<p>1. 8/10 – вище норми</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 5/11 - норма</p> <p>4. 8/13 – вище норми</p> <p>5. 8/8 – вище норми</p> <p>6. 7/10 – вище норми</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 7/9 – вище</p>
10.	17/43 – середня норма	9/18 – середня норм	<p>1. 3/10 - норма</p> <p>2. 5/9 – середня норма</p> <p>3. 6/11 – середня норма</p> <p>4. 7/13 – вище норми</p> <p>5. 8/8 – вище норми</p>

			6. 7/10 – вище норми 7. 2/5 – середня норма 8. 8/9 – вище
11.	35/43 – вище норми	9/18 - норма	1. 7/10 – вище норми 2. 9/9 – вище норми 3. 8/11 – вище норми 4. 9/13 – вище 5. 6/8 – вище норми 6. 3/10 – норма 7. 4/5 – вище норми 8. 6/9 – вище
12.	16/43 – середня норма	9/18 – середня норм	1. 3/10 - норма 2. 5/9 – середня норма 3. 6/11 – середня норма 4. 7/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 2/5 – середня норма 8. 8/9 – вище
13.	18/43 – середня норма	9/18 – середня норм	1. 3/10 - норма 2. 5/9 – середня норма 3. 6/11 – середня норма 4. 7/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 2/5 – середня норма 8. 8/9 – вище
14.	27/43 – вище норми	15/18 – вище норми	1. 8/10 – вище норми 2. 7/9 – вище норми 3. 5/11 - норма 4. 8/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 4/5 – вище норми 8. 7/9 – вище

15.	37/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 6/10 – середня норма 2. 7/9 – вище норми 3. 6/11 - норма 4. 13/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 5/10 – середня норма 7. 4/5 – вище норми 8. 4/9 – середня
16.	33/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 6/10 – середня норма 2. 7/9 – вище норми 3. 6/11 - норма 4. 13/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 5/10 – середня норма 7. 4/5 – вище норми 8. 4/9 – середня
17.	30/43 – вище норми	15/18 – вище норми	<ol style="list-style-type: none"> 1. 8/10 – вище норми 2. 7/9 – вище норми 3. 5/11 - норма 4. 8/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 4/5 – вище норми 8. 7/9 – вище
18.	26/43 – вище норми	15/18 – вище норми	<ol style="list-style-type: none"> 1. 8/10 – вище норми 2. 7/9 – вище норми 3. 5/11 - норма 4. 8/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 4/5 – вище норми 8. 7/9 – вище
19.	38/43 – вище норми	8/18 – середня норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 10/10 – вище норми 2. 6/9 – вище норми 3. 11/11 – вище норми

			<p>4. 11/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 6/10 – середня норма</p> <p>7. 3/5 – середня норма</p> <p>8. 9/9 – вище</p>
20.	36/43 – вище норми	8/18 – середня норма	<p>1. 10/10 – вище норми</p> <p>2. 6/9 – вище норми</p> <p>3. 11/11 – вище норми</p> <p>4. 11/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 6/10 – середня норма</p> <p>7. 3/5 – середня норма</p> <p>8. 9/9 – вище</p>
21.	33/43 – вище норми	9/18 - норма	<p>1. 7/10 – вище норми</p> <p>2. 9/9 – вище норми</p> <p>3. 8/11 – вище норми</p> <p>4. 9/13 – вище</p> <p>5. 6/8 – вище норми</p> <p>6. 3/10 – норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 6/9 – вище</p>
22.	29/43 – вище норми	15/18 – вище норми	<p>1. 8/10 – вище норми</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 5/11 - норма</p> <p>4. 8/13 – вище норми</p> <p>5. 8/8 – вище норми</p> <p>6. 7/10 – вище норми</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 7/9 – вище</p>
23.	28/43 – вище норми	15/18 – вище норми	<p>1. 8/10 – вище норми</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 5/11 - норма</p> <p>4. 8/13 – вище норми</p> <p>5. 8/8 – вище норми</p>

			6. 7/10 – вище норми 7. 4/5 – вище норми 8. 7/9 – вище
24.	35/43 – вище норми	9/18 - норма	1. 7/10 – вище норми 2. 9/9 – вище норми 3. 8/11 – вище норми 4. 9/13 – вище 5. 6/8 – вище норми 6. 3/10 – норма 7. 4/5 – вище норми 8. 6/9 – вище
25.	36/43 – вище норми	8/18 – середня норма	1. 10/10 – вище норми 2. 6/9 – вище норми 3. 11/11 – вище норми 4. 11/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 6/10 – середня норма 7. 3/5 – середня норма 8. 9/9 – вище
26.	38/43 – вище норми	8/18 – середня норма	1. 10/10 – вище норми 2. 6/9 – вище норми 3. 11/11 – вище норми 4. 11/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 6/10 – середня норма 7. 3/5 – середня норма 8. 9/9 – вище
27.	36/43 – вище норми	8/18 – середня норма	1. 10/10 – вище норми 2. 6/9 – вище норми 3. 11/11 – вище норми 4. 11/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 6/10 – середня норма 7. 3/5 – середня норма 8. 9/9 – вище

28.	37/43 – вище норми	9/18 - норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 7/10 – вище норми 2. 9/9 – вище норми 3. 8/11 – вище норми 4. 9/13 – вище 5. 6/8 – вище норми 6. 3/10 – норма 7. 4/5 – вище норми 8. 6/9 – вище
29.	36/43 – вище норми	9/18 - норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 7/10 – вище норми 2. 9/9 – вище норми 3. 8/11 – вище норми 4. 9/13 – вище 5. 6/8 – вище норми 6. 3/10 – норма 7. 4/5 – вище норми 8. 6/9 – вище
30.	27/43 – вище норми	15/18 – вище норми	<ol style="list-style-type: none"> 1. 8/10 – вище норми 2. 7/9 – вище норми 3. 5/11 - норма 4. 8/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 4/5 – вище норми 8. 7/9 – вище
31.	32/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 6/10 – середня норма 2. 7/9 – вище норми 3. 6/11 - норма 4. 13/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 5/10 – середня норма 7. 4/5 – вище норми 8. 4/9 – середня
32.	38/43 – вище норми	9/18 - норма	<ol style="list-style-type: none"> 1. 7/10 – вище норми 2. 9/9 – вище норми 3. 8/11 – вище норми

			<p>4. 9/13 – вище</p> <p>5. 6/8 – вище норми</p> <p>6. 3/10 – норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 6/9 – вище</p>
33.	25/43 – вище норми	15/18 – вище норми	<p>1. 8/10 – вище норми</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 5/11 - норма</p> <p>4. 8/13 – вище норми</p> <p>5. 8/8 – вище норми</p> <p>6. 7/10 – вище норми</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 7/9 – вище</p>
34.	33/43 – вище норми	9/18 - норма	<p>1. 7/10 – вище норми</p> <p>2. 9/9 – вище норми</p> <p>3. 8/11 – вище норми</p> <p>4. 9/13 – вище</p> <p>5. 6/8 – вище норми</p> <p>6. 3/10 – норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 6/9 – вище</p>
35.	32/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<p>1. 6/10 – середня норма</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 6/11 - норма</p> <p>4. 13/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 5/10 – середня норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 4/9 – середня</p>
36.	36/43 – вище норми	8/18 – середня норма	<p>1. 10/10 – вище норми</p> <p>2. 6/9 – вище норми</p> <p>3. 11/11 – вище норми</p> <p>4. 11/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 6/10 – середня норма</p>

			7. 3/5 – середня норма 8. 9/9 – вище
37.	18/43 – середня норма	9/18 – середня норм	1. 3/10 - норма 2. 5/9 – середня норма 3. 6/11 – середня норма 4. 7/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 2/5 – середня норма 8. 8/9 – вище
38.	37/43 – вище норми	10/18 – середня норма	1. 6/10 – середня норма 2. 7/9 – вище норми 3. 6/11 - норма 4. 13/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 5/10 – середня норма 7. 4/5 – вище норми 8. 4/9 – середня
39.	34/43 – вище норми	9/18 - норма	1. 7/10 – вище норми 2. 9/9 – вище норми 3. 8/11 – вище норми 4. 9/13 – вище 5. 6/8 – вище норми 6. 3/10 – норма 7. 4/5 – вище норми 8. 6/9 – вище
40.	36/43 – вище норми	10/18 – середня норма	1. 6/10 – середня норма 2. 7/9 – вище норми 3. 6/11 - норма 4. 13/13 – вище норми 5. 5/8 – середня норма 6. 5/10 – середня норма 7. 4/5 – вище норми 8. 4/9 – середня
41.	29/43 – вище норми	15/18 – вище норми	1. 8/10 – вище норми

			<p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 5/11 - норма</p> <p>4. 8/13 – вище норми</p> <p>5. 8/8 – вище норми</p> <p>6. 7/10 – вище норми</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 7/9 – вище</p>
42.	19/43 – середня норма	9/18 – середня норм	<p>1. 3/10 - норма</p> <p>2. 5/9 – середня норма</p> <p>3. 6/11 – середня норма</p> <p>4. 7/13 – вище норми</p> <p>5. 8/8 – вище норми</p> <p>6. 7/10 – вище норми</p> <p>7. 2/5 – середня норма</p> <p>8. 8/9 – вище</p>
43.	33/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<p>1. 6/10 – середня норма</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 6/11 - норма</p> <p>4. 13/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 5/10 – середня норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 4/9 – середня</p>
44.	32/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<p>1. 6/10 – середня норма</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 6/11 - норма</p> <p>4. 13/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 5/10 – середня норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 4/9 – середня</p>
45.	32/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<p>1. 6/10 – середня норма</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 6/11 - норма</p> <p>4. 13/13 – вище норми</p>

			<p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 5/10 – середня норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p> <p>8. 4/9 – середня</p>
46.	28/43 – вище норми	7/18 – середня норма	<p>1. 5/10 – середня норма</p> <p>2. 8/9 – вище норми</p> <p>3. 6/11 - норма</p> <p>4. 12/13 – вище норми</p> <p>5. 4/8 – середня норма</p> <p>6. 5/10 – середня норма</p> <p>7. 3/5 – норма</p> <p>8. 5/9 – середня</p>
47.	36/43 – вище норми	8/18 – середня норма	<p>1. 10/10 – вище норми</p> <p>2. 6/9 – вище норми</p> <p>3. 11/11 – вище норми</p> <p>4. 11/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 6/10 – середня норма</p> <p>7. 3/5 – середня норма</p> <p>8. 9/9 – вище</p>
48.	18/43 – середня норма	9/18 – середня норм	<p>1. 3/10 - норма</p> <p>2. 5/9 – середня норма</p> <p>3. 6/11 – середня норма</p> <p>4. 7/13 – вище норми</p> <p>5. 8/8 – вище норми</p> <p>6. 7/10 – вище норми</p> <p>7. 2/5 – середня норма</p> <p>8. 8/9 – вище</p>
49.	32/43 – вище норми	10/18 – середня норма	<p>1. 6/10 – середня норма</p> <p>2. 7/9 – вище норми</p> <p>3. 6/11 - норма</p> <p>4. 13/13 – вище норми</p> <p>5. 5/8 – середня норма</p> <p>6. 5/10 – середня норма</p> <p>7. 4/5 – вище норми</p>

			8. 4/9 – середня
50.	28/43 – вище норми	15/18 – вище норми	1. 8/10 – вище норми 2. 7/9 – вище норми 3. 5/11 - норма 4. 8/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 4/5 – вище норми 8. 7/9 – вище
51.	18/43 – середня норма	9/18 – середня норм	1. 3/10 - норма 2. 5/9 – середня норма 3. 6/11 – середня норма 4. 9/13 – вище норми 5. 7/8 – вище норми 6. 9/10 – вище норми 7. 1/5 – норма 8. 8/9 – вище
52.	9/43 – норма	9/18 – середня норма	1. 1/10 - норма 2. 4/9 – середня норма 3. 5/11 – середня норма 4. 7/13 – вище норми 5. 8/8 – вище норми 6. 7/10 – вище норми 7. 2/5 – середня норма 8. 8/9 – вище

*-1.Фізична агресія; 2.Непряма агресія; 3.Роздратування; 4.Вербальна агресія;
5.Образа; 6.Підозрілість; 7.Негативізм; 8.Почуття провини.